

Middelalderlig landbebyggelse i det gamle Roskilde Amt

Af Ulla Fraes Rasmussen

Middelalderen indledte i midten af 1000-årene en ny epoke i Danmark, der varede i godt 500 år, indtil reformationen i 1536 markerede overgangen til nyere tid. I vikingetidens ekspansionsfase blev der skabt nær kontakt til Europa, og tilsyneladende uden stor dramatik blev landet efterhånden kristent. Et omfattende kirkebyggeri blev sat i værk, og latin vandt indpas - som fællesprog for den gejstlige administration i Europa.

Samtidigt blev grunden langt til det moderne teknologiske samfund, vi har i dag. De gamle ejerlavsgrenser blev afløst af sogne og herreder, og den ældre opsplittning i forskellige "høvdingedømmer" blev ændret til et samlet kongerige med en central administration. Den dynamik, det omfattende kirkebyggeri er udtryk for, er næppe overgået før nyere tid. Middelalderkirker står oftest som meget velbevarede stenhuse, hvorimod kendskab til periodens almindelige boliger må søges i arkæologiske undersøgelser, som danner baggrund for denne fremlæggelse af middelalderlig bebyggelse på landet.

Landbebyggelse hænger nøje sammen med landskabets kontur, bevoksning og bonitet foruden retsmæssig mulighed for at bosætte sig et bestemt sted. De geografiske forhold i det tidligere Roskilde Amt gav gode muligheder både for landbrug og fiskeri. Landskabet er varieret, men gennemgående overordentlig frugtbart med landets bedste bonitet målt ved Karlslunde, omtrent midt på "Heden" - det skovløse, ret flade trekantområde, der omfatter Roskilde, København og Køge. Områdets seks herreder har hver en kyststrækning, da besejlingsmulighederne også var vigtige. Herrederne er igen inddelt i 67 sogne, hvoraf fem findes i købstæderne i dag, og de resterende 62 er landsogne i amtet, sandsynligvis relativt små på grund af den frugtbare jord. Ofte er afstanden mellem sognekirkerne blot et par km (fig. 1).

Af områdets to købstæder er Roskilde placeret ved bunden af den dybe Roskilde Fjord og Køge inderst i Køge Bugt, hvor Køge Å har sit udløb. De har den sædvanlige indbyrdes afstand på omkring 30 km, hvad der gjorde det muligt for folk at nå til købstaden og handle uden at skulle overnatte. De to byer blev imidlertid anlagt på forskellig tid og udviklede sig meget forskelligt.

Roskilde har rødder i vikingetid, fik en kongsgård og blev allerede fra middelalderens begyndelse et gejstlig centrum for Sjælland med forbindelser til Nordtyskland. Placeringen var samtidig strategisk velvalgt, når man også medregner de tidligere danske landskaber i det nuværende Sverige – et skæringspunkt, hvor vigtige nordsyd- og østvestgående vejruter mødtes. Imidlertid fik de stadig større skibe efterhånden vanskeligt ved at sejle ind til Roskilde gennem de smalle sejlrender, og på Absalons initiativ blev København Roskildebispens nye havneby – en placering, der var langt bedre for fjernhandel end Roskildes gamle havnekvarter Vindeboder, vændernes boder neden for byen mellem Skt. Ibs - og Skt. Jørgensbjerg Kirke.

Køge blev først anlagt omkring 300 år senere, som en af landets yngre købstæder med privilegier fra 1288. Den ældre landsby Gl. Køge havde fortsat sin beliggenhed ved Køge Å et par km inde i landet. Her findes herregården Gl. Køgegård, spor af en nedlagt bebyggelse, en kirkeruin fra tidlig middelalder samt et vandhul "Gl. Havn". En væbner Barsbæk Krumpen knyttedes til stedet i første halvdel af 1400-årene.¹ Gl. Køge fortsatte som landsby indtil midten af 1900-årene, da Køge for alvor ekspanderede.

Købstaden fik derimod en helt fremskudt placering på den 1,5 km brede forstrand, antagelig på kongeligt bud for at få en ny indtægtsgivende handels- og havneby. Havnen blev formodentlig anlagt som et alternativ til bispens København, placeret over for det store fiskemarked på Skanör ved Skånes sydvestlige kyst, hvortil man kunne sejle på et par timer, og samtidigt nær sejlru-ter til tyske hansestæder med videre forbindelse til det øvrige Østersøområde og Kattegat.

De to købstæder kom på sin vis til at supplere hinanden. Roskilde blev det store gejstlige centrum med en stab af kirkelige embedsmænd. Foruden domkirken fandtes der 15 kirker, seks klostre samt et par hospitaler, hvoraf de fleste var bygget inden midten af 1200-årene. Køge udviklede sig derimod til en meget betydningsfuld handelsby, og ved middelalderens slutning fandtes kun én større kirke foruden et kloster, to kapeller og et hospital/fattigstiftelse.

I ældre middelalder var Roskilde nok landets mest betydningsfulde by, men med Københavns funktion som egentlig hovedstad fra 1417 mistede købstaden efterhånden sin betydning og sygnede hen efter reformationen. Køge havde derimod en lidt træg start, men blomstrede op i 1400-årene og blev i senmiddelalder et handelscentrum for Sjælland med en velbjerget borger og håndværkerstand. De middelalderlige træk anes stadig i de to

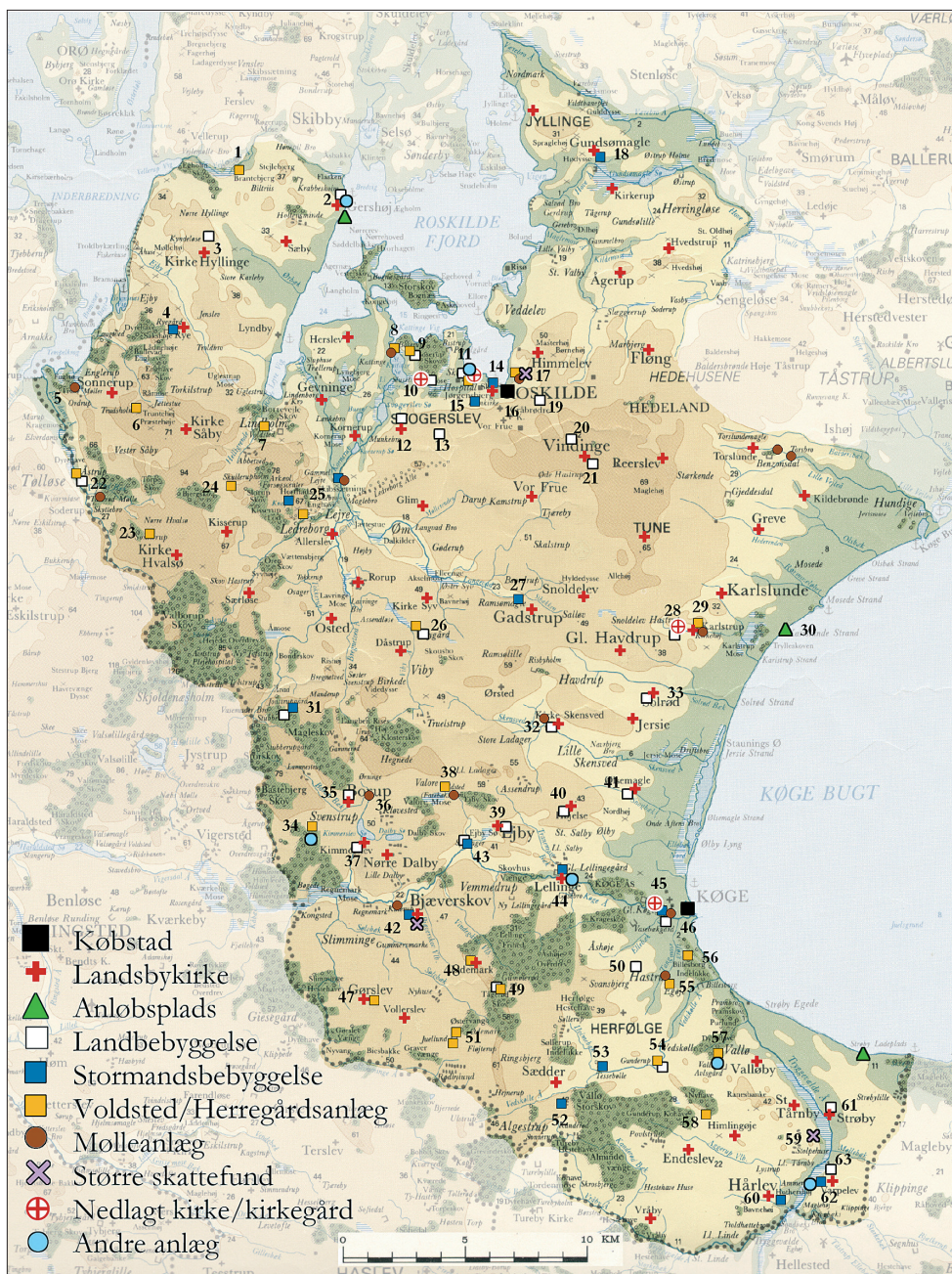

Fig. 1

Oversigt over lokaliteter fra middelalder i det gamle Roskilde Amt. Egnen er præget af tætliggende landsbyer med sognekirker. Den arkæologisk udgravede landbebyggelse er fortrinsvis påvist på Heden (området mellem Roskilde, Køge og København) og tilsvarende frugtbare egne, hvorimod voldsteder, stormandsgårde og herregårdsanlæg særligt findes uden for Heden, der for en stor del var ejet af roskildebispen og kloster i stiftet. Nr. henviser til katalog.

Tegning: Cille Krause

købstæder med en større andel af embedsmænd i Roskilde og et mere industrielt præg i Køge.

Bebyggelsesforhold

Vor viden om samfundsforhold og bebyggelse i middelalderen stammer fra skriftlige kilder suppleret med arkæologiske udgravninger. Kildematerialet vokser for alvor frem fra omkr. 1200 bl.a. med den ældst bevarede lovgivning som f.eks. Kong Valdemars Sjællandske Lov, desuden Saxos Danmarkskrønike og fra omkr. 1370 Roskildebispens Jordebog. Man kan således få et langt mere nuanceret billede af ejerforhold og retsvirkninger end tidligere.

Roskildebispen har i ældre middelalder haft udstrakte besiddelser, idet det meste af "Heden" har tilhørt domkirken og klostre i stiftet. Biskopperne hørte i øvrigt ofte til blandt medlemmer af den indflydelsesrige Hvideslægt, der i 1100-1200 årene ejede store dele af det centrale Sjælland. Den nære forbindelse mellem bisp og kongehus ses særligt mellem biskop Absalon og Valdemar den Store, der som fostbrødre støttede hinanden livet igennem. Stormænd af Hvideslægten og andre betydningsfulde slægters formåen afspejles bl.a. ved de relativt mange herregårde og voldsteder, der fortrinsvis findes uden for Heden, der næsten kan betragtes som Roskildebispens "spisekammer".

Selv om man fra middelalderen har skriftligt kildemateriale til rådighed, kender man ikke meget til almindelige menneskers tilværelse. Den ældre middelalderforskning har især fokuseret på undersøgelser af de op mod 2000 velbevarede, danske middelalderkirker med deres farvestrålende kalkmalerier og velbevarede inventar, foruden andre spektakulære anlæg. Man fik således et godt kendskab til kirkearkitektur, desuden et vist kendskab til klostre og borganlæg, men man savnede arkæologiske undersøgelser af middelalderhuse og gårde. Det var på sin vis påfaldende, da man helt tilbage fra 1920-erne havde udgravet mange oldtidshuse fra jernalder og vikingetid, i de tidligste år ledet af Gudmund Hatt, der blandt andet havde A. Steensberg som elev.

Det var egentlig først med A. Steensbergs udgravninger i Pebringe nær Karise samt Hejninge og St. Valby i Vestsjælland, at man fra omkr. 1940 systematisk afdækkede husgrundrids og således fik kendskab til landlig middelalderbebyggelse.² Men forholdene var vanskelige, da der ofte fandtes flere byggefaser over hinanden, og man ligeledes måtte grave alt med håndkraft, hvilket metodisk havde den svaghed, at udgravningsfladerne blev små og herved mindre overskuelige.

Den teknologiske udvikling smittede senere af på udgravningerne. I 1970-erne startede de store bopladsudgravninger af jernalder og vikingetid, finansieret af Statens humanistiske Forskningsråd. Herved fik man mulighed for at erkende hus- og landsbygrundplaner i stor stil ved at rømme muldlaget af med gravemaskine. Senere middelalderundersøgelser med studier af bebyggelsesudviklingen på Fyn, undersøgelser i stevnske landsbyer, nedlagte middelalderbebyggelser på Falster og ved Ystad kombineret med arkæologiske udgravninger resulterede i, at man i begyndelsen af 1990-erne for alvor begyndte at afdække middelalderhuse³. I dag er der vel undersøgt mindst et par hundrede middelalderhuse og gårde i det gamle danske område, heraf relativt mange i det østlige Sjælland. I en årrække har Køge Museum desuden foretaget undersøgelser de steder, hvor "tofte" indgik i marknavnet, og her er der næsten uden undtagelse påvist bebyggelsesspor fra 11-1200 årene.

Ser man på de geologiske forhold, findes Danmarks mest frugtbare jord som nævnt på "Heden". Lerjorden er kalkblandet, idet de kvartære lag findes tæt på overfladen, industrielt udnyttet i nyere tid i Karlstrup Kalkgrav. Samtidigt er Heden vel-drænet ved et system af næsten parallelt løbende åer ud i Køge Bugt og gennem de mange kildevæld i Roskilde. Et andet frugtbart område findes i det højtliggende, slettelignende landskab på Stevns, der afgrænses mod Østsjælland af den brede og dybe Tryggevælde ådal. Skovboegnen og skovområderne nord herfor danner en urolig kontrast hertil - et dødislandskab, hvor småbakker veksler mellem søer og moser. Endelig er der mere magre, grus- og sandholdige egne, som eksempelvis ved Såby Sand vest for Lejre. Generelt har der været langt flere søer, moser og enge, som blev mere eller mindre tørlagte efter den dræning, som satte ind efter landboreformerne omkr. år 1800.

Adgang til råmaterialer har været vigtig, da mange huse ligesom i oldtiden sandsynligvis var opført af træ og ler. I middelalderen begyndte man desuden at benytte lokale byggesten til kirker og stormandsgårde. Man kan især se frådsten eller såkaldt kildekalk i det ældste kirkebyggeri i den nord-nordvestlige del af amtet, antagelig fra brud i Roskilde og ved Vintre Møller, hvor frådstenen stadig er synlig. Man huggede ligeledes kridtstensblokke ved Stevns Klint som særligt ses i kirkebyggeri i den sydøstlige del af området samt i et bredt strøg langs Køge Bugt, og endelig hentede man ved Lellinge Å grønsandssten, som også indgik i nærliggende kirkebyggeri. Fra midten af 1100-årene begyndte man for alvor at fremstille forskellige teglstenstyper, hvor nogle af de ældste er fundet i Roskilde, og ret hurtigt for-

Fig. 2

Danmarks ældst daterede bindingsværkshus er fra 1527 og findes Kirkestræde 20, Køge.

Foto: Forf.

trængte teglsten de øvrige byggesten på disse kanter, som det ses ved Skt. Bendts Kirke i Ringsted og Roskilde Domkirke.

Der blev også brugt tonsvis af marksten som byggesten, til fundamenter og brolægninger, mens kugleflint fra Jærnen eller Stevns Klint især blev benyttet i det nærliggende område herunder også i Køge. Samtidigt blev der tilsyneladende sløffet mange dysser og jættestuer, som formodentlig har fungeret som små lokale stenbrud. Der skulle ligeledes anvendes meget tømmer og brænde, og Heden var sandsynligvis tidligt næsten uden skovbevoksning på grund af intensiv pløjning og ikke mindst den store efterspørgsel efter træ i takt med købstædernes vækst. Køge Havn fik en vigtig betydning for import og eksport, og da havnen i begyndelsen af 1400-årene blev for vanskelig at benytte, anlagde man en ny og større ud i bugten. Der var dog til stadighed store problemer med tilsanding, og man ofrede mange ressourcer for at få den uddybet. Køge Havn var nemlig den første, nordtyske købmænd kunne søge ind til, når skibene havde rundet de utilgængelige klinter langs Møns og Stevns kyster.

Fig. 3

Gjørsløv Gods på Stevns er opført af roskildebispens Peder Jensen (Lodehat) omkr. 1400. Borgbygningen blev anlagt i korsform med et stort centraltårn, omgivet af voldgrav. Denne gotiske kridtstensbygning er en af de mest betydningsfulde, der kendes.

Foto: Forf.

Landbebyggelse i det gamle Roskilde Amt

Der er ikke bevaret verdslige bygninger fra ældre middelalder her i landet, men flere fra 1400-årene og i sen middelalder. Det ældst daterede bindingsværkshus har årstallet 1527 på døverliggeren og findes i Køge tæt ved Køge Kirke (fig. 2). Store stenhuse som Tjele ved Viborg, Glimmingehus i Skåne og Gjørsløv på Stevns kan også henføres til slutningen af middelalderen (fig. 3). Først fra omkr. 1600 har man enkelte, bevarede bondegårde, men flere fra 1700-årene (fig. 4). Skal man vide mere om almindelige menneskers boligforhold i middelalderen, må man derfor studere udgravede hustomter og bl.a. på arkæologisk vis tolke hustyper og deres funktioner.

Ved en undersøgelse af omkr. 100 grundplaner af danske middelalderhuse i forbindelse med Køge Museums udgravning på Karlstrup Voldsted kom der i 1992 for første gang en samlet oversigt og beskrivelse af de middelalderlige hustyper, som blev inddelt i tre hovedgrupper: Treskibede, toskibede og enskibede, karakteriseret ved forekomst af indre, bærende tagstolper eller ved bærende stolper i ydervæggene⁴. I dag er der så vidt vides kendskab til omkring 200 middelalderlige hustomter og gårde, og man kan følge hustype udviklingen fra oldtidshuse over vikingetidens huse frem til de huse, der har været mest almindelige i middelalderen og til vor tid, da deres konstruktion bygger på samme princip: Det enskibede hus, hvor ydervæggene bærer taget⁵.

Fremlæggelsen af denne landbebyggelse i det tidligere Roskilde Amt sker på grundlag af omkring 65 større, arkæologiske ud-

Fig. 4

Skottehuset fra Ledreborg
Gods. Bindingsværkshus fra
slutningen af 1700-årene.
Set fra nord.
Foto: Forf.

gravninger af forskellige husgrundrids fra middelalderen samt andre middelalderlokaliteter i det tidligere Roskilde Amt⁶. Som det fremgår af kataloget, er sammenligningsmaterialet relativt stort og kan afklare flere spørgsmål: Hvorledes ser grundplanerne ud, hvor findes bebyggelserne, og hvorledes afspejles sociale forskelle? Kan man se kontinuitet gennem længere tid, eller ændrer bebyggelsen karakter i tidens løb? I det følgende beskrives middelalderlige stolpebyggede huse, stenhuse, voldsteder og herregårdsanlæg, mølleanlæg, andre anlægsspor samt anløbspladser.

Efter huskonstruktionen kan man skelne mellem stolpebyggede huse og stenhuse. Ved de stolpebyggede huse bæres huset af vægstolper, gravet i jorden eller placeret på syldsten, som også benyttes ved nyere tids bindingsværk. Stenhuse er opført udelukkende af sten, hvor der kan være tale om teglsten eller de lokale stenarter, som ses i egnens kirkebyggeri. Bygninger fra middelalderen kan være enligt liggende eller indgå i samlede gårds- og mølleanlæg, være placeret på voldsteder eller i umiddelbar nærhed af kirker. Her kan man fremhæve halvbygningen i Margrethehåb, en gård i den nedlagte landsby Klemmenstrup, et sløjfet voldsted ved Karlstrup Kirke samt stenhuset ved Varpelev Kirke. Da denne fremlæggelse hviler på et arkæologisk grundlag, er der ikke lagt vægt på ejerforhold, og der skelnes eksempelvis ikke mellem bondegård og fæstegård.

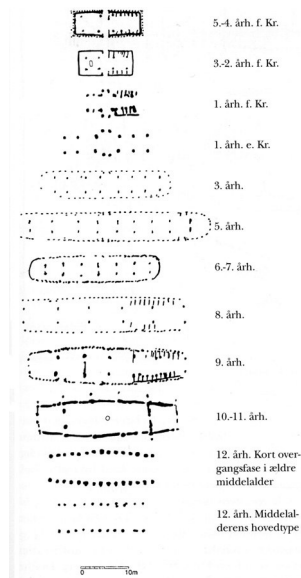

Fig. 5

Husudviklingen gennem
jernalder og vikingetid (efter Steen
Hvass 1993) med tilføjede middel-
alderhuse. Tegning: Forf.

Stolpebyggede huse

Huse med nedgravede bærende stolper kendes efterhånden mange steder, og i det tidligere Roskilde Amt kan alle henføres til kendte typer (fig. 5).

Oldtidshuse er gerne treskibede højremskonstruktioner, hvor taget blev båret af to rækker indre stolper. I jernalderen var det

karakteristisk, at husene kunne rumme beboelse i vestenden og stald - lade i østenden, som det kendes fra jyske pladser, men ikke Sjælland. Højremshuse (treskibede) fortsatte nogle steder lidt ind i middelalderen, men er ikke påvist i Roskilde Amt. Der har ligeledes til forskellig tid i oldtid, middelalder og op i nyere tid været midtsulehuse (toskibede), hvor en enkelt række stolper i husets midte støttede tagryggen, denne type er påvist i enkelte tilfælde⁷. I middelalderen gik man over til at anvende en ny konstruktion, idet husene blev enskibede, hvor taget udelukkende blev båret af ydervæggene. Efter deres grundplan skelnes mellem krumvægshuse, trapezformede huse samt rektangulære huse (fig. 6).

Overgangsformer som huse med krumme vægforløb er en videreudvikling af vikingetidens huse af Trelleborgtype, men i modsætning til vikingetidens huse har de middelalderlige hverken indre tagbærende stolper eller ydre støttestolper. Et sådant middelalderligt krumvægshus er fundet midt på Trelleborg og hørte som hallen fra Margrethehåb (28x6 m) formodentlig til sidste halvdel af 1100-årene, ligesom mulige krumvægshuse i Varpeløv og Gershøj. Ved krumvægshuset fra Vindinge Lillevang er der i en brønd fundet glaseret keramik fra 1200-årene, men huset er sandsynligvis ældre. I Margrethehåbhuset fandtes et særskilt rum i vestenden, hvor man formoder indgangen har været. Krumvægshuse i middelalderen var gerne halvt så lange som de store vikingetidshuse, men noget større end de rektangulære huse. De kendes på landet, men endnu ikke i købstæder. I Lund er der dog fundet et krumvægshus af Trelleborgtype fra vikingetid. Selv om der ikke er bevaret ildsteder, kunne lighed med "Trelleborghusene" tyde på, at de har fungeret som halhuse, formodentlig som boliger for mere velhavende (fig. 7).

Fig. 7

Margrethehåb bebyggelsen bestod bl.a. af et krumvægshus, placeret i et svagt kuperet landskab sydvest for Roskilde Domkirke, som ses i baggrunden.

Foto: Forf.

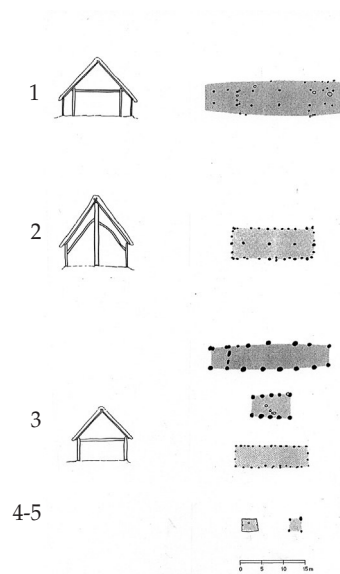

Fig. 6

Stolpebyggede middelalderhuse kan inddeles i fem typer efter deres konstruktion og grundplan.

1. Treskibet (højremshus).
2. Toskibet (sulehus).
3. Enskibet, kan inddeles i tre grupper: Huse med buede langvægge, trapezformede eller rektangulære.
4. Grubehus. Nedgravet mindre bygning.
5. Staklade/udhus med hjørnestolper.

Tegning: Forf.

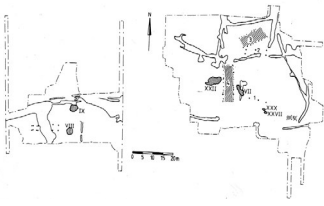

Fig. 8
 Tofteagervej øst for Roskilde.
 Middelalderbebyggelse bl.a.
 med et rektangulært hus og et
 trapezformet.
 Tegning: A. N. Jørgensen

Trapezformede huse er karakteriseret ved en gavldifference på mindst 0,5m og kendes efterhånden i flere tilfælde rundt om i landet, bl.a. i Gershøj. Fra bebyggelsen Tofteagervej øst for Roskilde er der fundet et lidt uregelmæssigt trapezformet hus (10x5-5,6m's bredde). Ved de trapezformede huse er der normalt ikke spor efter stolpehuller i den brede gavlside. Der kan være tale skævt opførte bygninger, halvt bevarede krumvægshuse eller måske større staklader/overdækninger (fig. 8).

De rektangulære huse blev dog hurtigt mest udbredt også i dette område. Hustypen kan forekomme med stolper i langvæggene uden brug af gavlstolper eller med gavlstolper i den ene eller begge gavle⁸. Forskellige byggemåder kan findes på samme lokalitet, men der er en tendens til at følge samme grundplan. Husenes størrelse varierede mellem 6-21x3,4-7m med et gennemsnit på ca. 12x5m. Det var almindeligt med en husbredde på ca. 5m, hvorimod længden varierede, gennemgående længere (16-19m) på de mest frugtbare egne som Heden og Stevns, men kortere (6-15,5m) i det mindre frugtbare og småkuperede Skovbo-område. Hustypen var arealmæssigt mindre end krumvægshuse og de tidligere jernalderhuse, da man i middelalderen foretrak at have forskellige funktioner i adskilte bygninger. I jyske jernalderhuse har man gerne haft bolig og stald i samme bygning, men i de tilsvarende på Sjælland er der som nævnt endnu ikke påvist båseskille rum. I vikingetiden begyndte man at bo i særskilte beboelseshuse, og tidligt i middelalderen blev det almindeligt udbredt, som man bl.a. kan se i Klemmenstrup (fig. 9).

Fig. 9
 Klemmenstrup syd for Køge.
 Under en udflyttet gård
 fandtes en middelaldergård i
 flere faser. Fra middelalder og
 renaissance blev der i alt fun-
 det 9 stolpebygninger samt et
 syldstenshus, placeret om-
 kring en gårdsplads.
 Tegning: R. Kosta

Fig. 10
Stenhuset i Varpelev. Udgravningen af stormandsgården foregik på toftens højeste sted. I baggrunden anes Varpelev kirke.
Foto: Forf.

I tilknytning til de almindelige langhuse har man også haft udhuse. Mindre bygninger med fire hjørnestolper, såkaldte "staklader", og nedgravede grubehuse - anvendt som vævestuer og værksteder - kendes i stort tal fra vikingetiden. Grubehuse, der ofte fungerede som værksteder, forsvandt stort set ved overgangen til middelalderen, da en stor del af håndværket blev samlet i købstæderne, hvorimod "staklader" fortsat benyttedes. Ved Stålmosegård i Vindinge fandtes et grubehus med en ovn i det ene hjørne, dateret til vikingetid eller tidlig middelalder, og i Varpelev samt Klemmenstrup har man haft flere "staklader", der efterfulgte hinanden.

Stuehuset vil gerne være den mindste bygning på en gård og laden den største. I Klemmenstrup var stuehuset gårdens mindste bygning (ca. 10,5x3,6m) og har med sin ringe størrelse på ca. 38 m² været relativt nemt at opvarme. Tilsvarende er midtsulehuse gerne større end de enskibede og findes udbredt på landet. Sulehusene i Åstrup på Fyn kunne i middelalderen være anvendt som boliger, hvorimod de på nyere fynske gårde fortrinsvis blev brugt som lader, da konstruktionen var ret pladsbesparende og gav stor rumlighed til opbevaring af hø og halm.

Genstandsfund og spor af ildsted kan være med til at funktionsbestemme bygninger. Ildsteder kan dog også forekomme i stalde til forskellig tid, hvorimod eventuelle båseskillerum, fund af korn og andre planterester samt sivebrønde kan kendetegne stalde eller lader. Her støder man dog på ovennævnte problem, at man på Sjælland ikke har kunnet påvise båseskillerum hverken fra oldtid eller middelalder. Om det bl.a. skyldes mere vægt

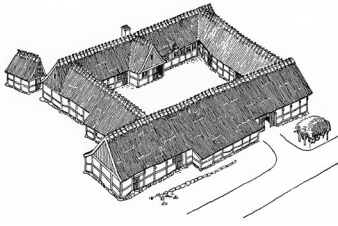

Fig. 11
Pebringegården ved Karise, nu på Frilandsmuseet. Den middelalderlige forgænger skulle have haft en vinkelbygning, men denne tolkning er vanskelig pga. mange stolpehuller.
 Tegning: Frilandsmuseet

på kornavl end kvægbestand, eller at stolper i båseskillerum ikke skulle graves særligt dybt i egnens stive lerjord, er ikke afklaret.

Kun i enkelte huse var der bevaret spor af gulve, der da bestod af stampede lerlag eller stenspikninger, samt enkelte løsfundne gulvfliser fra voldsteder. Ildstedet var gerne placeret i husets midterakse, udformet på forskellig vis, f.eks. som en skålformet lavning i lergulvet, hvilket kendes fra Karlstrup Voldsted, eller i sjældnere tilfælde et bålsted hævet over gulvhøjde "langild" fra Halkær/Hedegård i Himmerland, og endelig en åben kamin eller en opmuret ovn, som kendes fra Varpelev⁹ (fig. 10).

Ligesom huse fra oldtid og stuehuse op i nyere tid vil middelalderboliger ofte være øst - vestvendte for at udnytte solvarmen bedst muligt og samtidigt mindske presset fra den fremherskende vestenvind. Udlænger kan være placeret i nord - sydlig retning, så en gård kan have to til tre længer omkring en gårdsplads. I Klemmenstrup fandtes det middelalderlige stuehus som sydlænge men det senere stuehus fra renæssance som nordlænge, hvad der også kendetegner de sammenbyggede firlængede gårdsanlæg fra nyere tid på Sjælland. På den måde vendte stuerne ud mod den lukkede gårdsplads. Kun ganske få er tolket som vinkelbyggede, som i tilfældet med forgængerens til Pebringegården ved Karise. Her kunne talrige stolpehuller snarere indikere flere bygningsfaser, og tilsvarende muligvis for et hus i Tårnby på Amager. Vinkelbyggede huse fra vikingetid kendes fra Moesgård i Vindinge og ved Ribe, men ser dog ikke ud til at have været udbredt i middelalderen¹⁰ (fig. 11).

Som man f.eks. har set ved Karlstrup Voldsted og i Køge, har de ældste huse gerne haft nedgravede, bærende stolper i fagene, og siden, da træmangel for alvor begyndte at gøre sig gældende eller ved senere reparation, satte man en enkelt syldsten under hver stolpe for til sidst at slutte med egentlige syldstensrækker, så tømmeret ikke blev udsat for jordens fugt. Overgangen fra nedgravede stolper til tømmer på syldsten ser ud til at være foregået i begyndelsen eller første halvdel af 1300-årene i Østsjælland. Omvendt har man også kendskab til tidlige stolper på syldsten som i tilfældet med hallen fra Margrethehåb og vikingetidspladserne ved Lejre og Strøby.

Stenhuse

Hidtil er der på landsplan kun udgravet relativt få stenhusefundamenter og kældre fra 1200-årene, men flere i Roskilde Amt, som eksemplerne fra Rye, Skt. Jørgensbjerg, Gl. Lejre, Karlstrup Voldsted, Bjæverskov og Varpelev har vist. Stenhuse kunne være opført i mere spinkelt murværk eller have tykke kasse-mure,

eventuelt være omgivet af dige og grøft eller være placeret på et voldsted med tilhørende stolpebyggede økonomibygninger, som det kendes fra henholdsvis Varpelev og Karlstrup. Stenhuse tolkes gerne som stormandshuse, en ret neutral betegnelse, der indikerer et højere socialt niveau end ved den øvrige landbebyggelse. Man kan kun i ganske få tilfælde knytte kendte personer til stederne, som f.eks. i Rye, Hårlev og Varpelev, hvor ejerne var adelige.

I Bjæverskov har der været en betydningsfuld, men i dag ukendt ejer på en større bebyggelse umiddelbart vest for kirken, hvor der fandtes en nedgravet skat. Skatten var fordelt i seks poser i en malmgryde og bestod af seks smykker og ca. 2400 mønter, hvoraf mange var slået af Roskildebispen Peder Bang, formodentligt gemt omkr. 1259. Ejeren har sandsynligvis været aktiv i kampene mellem den danske konge og tilhængerne af ærkebiskop Jakob Erlandsen dette år (fig.12).

Fig. 12

Ved Bjæverskov Kirke blev der ved en prøvegravning fundet en malmgryde med smykker og ca. 2400 sølv mønter, nedlagt omkr. 1259. Gryden (i billedets forgrund) viste sig at være gravet ned i nærheden af en større middelaldergård. Foto: Svend Åge Tornbjerg

Fig. 13

Gl. Lejre, set fra øst. Der har ligget en vandmølle øst for landsbyen ved lavningen, hvor to åer løber sammen. En større frådstenskælder fandtes på en toft oven for møllestedet.

Foto: Forf.

Normalt vil man også henføre stenbyggede middelalderkældre på landet til stormandsbebyggelse, da de i flere tilfælde kan knyttes til stenhuse, mens de ikke ser ud til at være fundet i stolpebyggede huse. Mange stenkældre venter dog stadig på nærmere undersøgelse. Ved Gl. Lejre blev der afdækket en tidlig frådstenskælder nær et mølleanlæg og i Højelse en kælder ved et mindre syldstenshus (fig.13). Derimod fandt man i Tårnby på Amager mere simple, fritliggende jordkældre uden tegn på beklædning, da undergrunden bestod af stift ler, som man tilsyneladende udnyttede til kældrens sider, ligesom ved den hvælvede kælder på Skt. Jørgensbjerg. I oldtiden har man både haft stenkældre og nedgravede, uanselige fordybninger, hvad der bl.a. gav mulighed for at opbevare madvarer køligt. Fra købstæder har man flere middelalderlige kældre, hvor der både kan være lysnicher og hvælv, her er der særligt mange bevaret i

Fig. 14

Bistrup området vest for Roskilde med middelalderbebyggelse ud til Roskilde Fjord. Nærliggende teglovne fra omkr. 1300 producerede glaserede teglstensfliser, som bl.a. blev benyttet i flere af egnens kirker.

Foto: Forf.

Fig. 15

Varpelev på Stevns. Stormandsgården fandtes på en større toft, nu bebygget med et husmandssted. I baggrunden ses kirkens romanske tårn.

Foto: Svend Åge Tornbjerg

Køge. Det kunne umiddelbart se ud til, at stenkældre først blev almindelige på gårde i renæssancen.

Andre anlæg nær stormandsbebyggelsen kunne være tegllovne, som kendes fra Varpelev, Vallø og Svenstrup Gods samt Gl. Lellingegård. De er dog ikke arkæologisk undersøgt, men hører sandsynligvis til det nærliggende stenbyggeri. En undtagelse er teglværket ved Bistrup nær bispens borg uden for Roskilde, hvor man producerede glaserede gulvfliser, som blev brugt til kirkegulve bl.a. i Gershøj Kirke og muligvis også i stenhuse¹¹ (fig.14).

Som det efterhånden er set i flere tilfælde, har der været en samhörighed mellem stormandsgård og kirke, da stormænd også har været kirkebyggere,¹² som det bl.a. fremgår i Karlstrup, Varpelev og desuden Hårlev, hvor der er fundet munkesten og kridtsten fra en bebyggelse øst for kirkegården. I modsætning til tidligere blev kirke og stormandsbolig tilsyneladende bygget på hver sit grundstykke i middelalderen. Ved Karlstrup og Stenløse i Nordsjælland har der endda været kirke, stormandsgård og endnu et kapel eller kirke inden for relativ kort afstand. Undersøgelsen af stenhuset i Varpelev viste, at skønt huset næsten var helt nedbrudt, kunne det dog rekonstrueres i grove træk. Det målte 36x7m (ca. 250 m² i grundareal) og har haft mindst to etager. Det var næsten dobbelt så langt, men noget smallere end kirkebygningen overfor (fig.15). Landets stenhuse har gerne en bredde på omkr. 7 m, men en varierende længde, ofte på 30-40m. Stenhusene har således været et par meter bredere og betydeligt længere end de stolpebyggede landhuse. Stenhuset i Varpelev

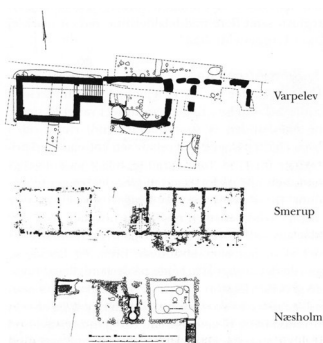
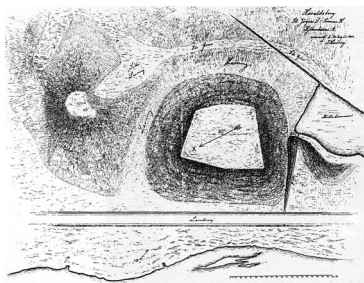

Fig. 16
Grundplaner af middelalderlige stenhuse. Stenhuses bredde er ofte på ca. 7m, mens længden varierer. Indretningen viser en opdeling i flere rum med ovenen placeret omtrent i midten og en kælder ud til en gavl.

Tegning: Forf. 1984

Fig. 17
Haraldsborg Slotsbanke ved østbredden af Roskilde Fjord. Opmålingen viser en lille borg- og en større ladegårdsbanke omgivet af fugtige lavninger med en mølledam mod syd. Et kryds angiver det store skattefund fra 1854. Øst opad. Opmåling 1903, Nationalmuseet

har stor lighed med husene på Næsholm Voldsted i Odsherred og det nærliggende Smerup Voldsted, hvor huset dog er opført med brug af stolper og munkesten. Der er også lighedstræk til Tjeles sydhuse og andre senmiddelalderlige herregårdsbygninger, der med tværmål på op til 11m gennemgående er bredere og kortere end de ældre stormandshuse (fig.16).

Voldsteder og herregårdsanlæg

Voldsteder betragtes ofte som maleriske banker, en form for reliktområder i det dyrkede landskab. De 22 påviste voldsteder i Roskilde Amt er udformet efter terrænforholdene og kan bestå af én til tre banker beskyttet af volde og voldgrave anlagt nær vandløb eller i søer. Et enkelt dateres til romersk jernalder, de fleste imidlertid til middelalder og enkelte til renæssance. Sammenlignet med andre undersøgelser i det øvrige land skulle der i gennemsnit forventes et voldsted for to sogne, i dette område er der færre, da de næsten ikke kendes fra Heden¹³, men anlægstypen er dog almindeligt forekommende.

I Vesteuropa findes den udbredte anlægstype castrum-curia (fæstning-gård). Samme grundform med et stærkere befæstet tårn- eller borgbanke og svagere gårdbanke ser også ud til at have været almindelig ved de danske, middelalderlige anlæg. På nogle voldsteder kan man se mere eller mindre sløjfede bygninger, kun i de færreste tilfælde har bebyggelsen fortsat kontinuert til vore dage, som ved flere store godser og herregårdsanlæg f.eks. Egholm i Volborg herred, Vallø Slot syd for Køge og Gjorslev Gods på Stevn, hvor Roskildebispen Peder Jensen Lodehats store kridtstensbygning fra omkr. 1400 stadig bevidner datidens fremragende byggetekniske formåen.

Voldstederne er af forskellig størrelse og befæstningsgrad. Ejere er i de fleste tilfælde ukendte i dag, men der kan været tale om stormænd, bisper eller konger, der lod fogeder og væbnere stå for den daglige drift. Borgen i Bistrup og Haraldsborg, der lå på hver sin side af indsejlingen til Roskilde, var således ejet af henholdsvis bispen og kongen. Haraldsborg er formodentligt opført af Erik Ejegods søn Harald Kesja i 1120-erne og skulle ifølge Saxo have haft et drejeligt forsvarstårn af træ og så stejle brinker, at hestene under den beskrevne flugt måtte fires ned. På borgbanken har man siden 1841 gjort flere skattefund, blandt andet et forgyldt nadversæt, sølvkar med halvædelstene fra Orienten, en gulfingerring, skedebeslag til dolk samt 628 danske sølvmonter, antageligt gemt i forbindelse med kampene i 1130-erne. Her er et af de få vidnesbyrd om, hvad de højeste sociale lag kunne eje i tidlig middelalder (fig. 17).

Egholm findes ved Vejlemølle Å, tilsyneladende anlagt som en markant banke i en opstemmet sø omtrent midtvejs mellem Roskilde Fjord og Isefjord. Den nuværende hovedbygning fra 1841 står midt på banken og har derfor ikke helt ødelagt de ældre bygningslevn fra middelalder og renæssance, der lå langs kanterne. Her er der foruden et større gotisk hus og porttårn udgravet dele af en romansk teglstensbygning, hvori der indgik en velbevaret hvælvet underetage (kælder med vinduesåbninger) muligvis ejet af grev Jakob af Halland. Denne bygning kan dateres til midten af 1200-årene eller tiden kort derefter, og forsvarsværket kan måske skyldes, at greven blev en af de fredløse efter mordet på Erik Glipping i 1286. Historiske kilder om stedet kendes fra omkr. 1260 (fig. 18).

Voldstedet ved Sonnerupgård nær Kirke Hvalsø var beboet op i 1700-årene, anlagt på en nu stensat holm i en mindre sø, men er ellers ikke nærmere undersøgt. Det store voldsted Nebbe Slot (med mindst tre banker) var anlagt et strategisk vigtigt sted på en smal landtange mellem St. Kattinge Sø og Roskilde Fjord. Det er nævnes første gang i 1315, men er sandsynligvis ældre, en tid ejet af Dronning Margrethe og siden bispestolen. I 1800-årene var der stadig synlige ruiner, og der er siden påvist en tårnbygning ved en mindre udgravning. I dag er stedet græsbevokset og gennemskåret af landevej (fig. 19).

Farebæksholm Voldsted bestod af en borgbanke og en ladegårdsbanke omgivet af voldgrave og moselavninger. På borgbanken ses partier af middelalderligt murværk, og i voldgraven er der fundet pæle. Herregården kendes fra omkr. 1300 bl.a. ved

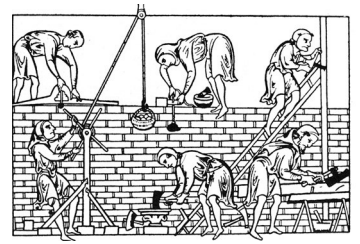

Fig. 18
Middelalderligt byggeri,
illustration i håndskrift fra
1200-tallet.

Fig. 19
Nebbe Voldsted mellem St.
Kattinge Sø og Roskilde Fjord. Det
anseelige, middelalderlige voldsted
består af tre banker, med et tårn på
den sydlige. Syd for anlægget har der
været en vandmølle. Stedet er omtalt
første gang i 1315.
Foto: Forf.

Fig. 20

Karlstrup Kirke og Voldsted, set fra sydlig retning. Anlægget har bestået af en mindre tårnbanke (Kirkehøj) samt en gårdbanke med stenhus og økonomibygninger, omgivet af en vold og større voldgrav, der anes som en mørkere haløbue i billedets øvre, højre hjørne.

Kirken og en vandmølle fandtes på forborgen, der var omgivet af Møllebæk og mindre grøfter.

Foto: Svend Åge Tornbjerg

møntfund og har en overgang været et kongeligt len, formodentlig nedlagt i slutningen af 1400-årene. Ved en magnetometerundersøgelse kunne der ses et større fyldskifte, muligvis en kælder.

Kun ved Karlstrup Voldsted og relativt få andre steder i her landet er der foretaget større udgravninger i nyere tid. Voldstedet bestod af en indre borgbanke, en forborg, hvor Karlstrup Kirke findes, samt en mottelignende høj "Kirkehøj"¹⁴ (fig. 20). Den indre borgbanke har været omgivet af en 10m bred voldgrav samt en stor vold, og på den sydlige del fandtes spor af et større stenhus, adskilt fra de nordlige bygninger ved en hegnsgrøft. De nordlige udlænger har i den ældste fase haft jordgravede stolper, siden anvendtes syldsten, hvor der først blev brugt større sten til de enkelte fags stolper og til sidst syldsten af nogenlunde samme størrelse formodentlig til en fodrem. Stenhuset hvilede derimod fra begyndelsen på et bredt stenfundament antagelig til støtte for en kassemur.

Det ydre anlæg var afgrænset af Møllebækken samt et system af spidsbundede, mindre grave mellem fugtige lavninger. Her fandtes stolpehuller, gruber, grøfter og spor af en hulvej, men området er kun undersøgt ved søgegrøfter. Den nærliggende Kirkehøj viste sig at rumme større sten samt middelalderlige byggematerialer og genstande. Højen har været omgivet af en 8m bred spidsbundet voldgrav og har sandsynligvis indgået som højt fundament til et tårn. Herfra har der været et vidt udsyn over Køge Bugt, hvorfra overfald fra vendere kunne lure. Til anlægget hørte også et vandmølleanlæg, som ved opstemning også kunne lede vand ind i voldgraven.

Bebyggelsen kunne efter oldsager dateres fra slutningen af

1100-tallet til slutningen af 1300-årene, måske nedlagt efter Dronning Margrethes påbud i 1396, hvorefter mange danske borganlæg blev sløjfede. Da den store, indre voldgrav var anlagt parallelt med de ældste huse og kun indeholdt tegl i de øvre lag, anses det for et af de stadig ret få tidligt daterede forsvarsværker. Kirken og de yngste bygninger lå derimod i en mere øst - vestlig retning, et tegn på, at kirken blev bygget lidt senere end de ældste bygninger. Efterfølgende udgravninger i kirken har bekræftet, at den blev bygget omkr.1200 som den første på stedet.

Man kender ikke meget til ejerforholdene, men alene udbygningen med et mottelignende anlæg tyder på en ejer af format og internationale forbindelser særligt mod det feudale samfund i Nordvesteuropa, hvor man har de fleste motteanlæg¹⁵. I 1302 omtales en ellers ukendt ridder Ingvar Kagstrup, en ældre betegnelse for Karlstrup, og senere har der været forbindelser til Gudhem kloster i Sverige og Vallø Gods. Desuden kunne Roskildebispen også have haft store interesser i at eje en stærk forpost ved den nærliggende anløbs- og fiskeplads ved "Aktiestykket". I 1405 blev Karlstrup erhvervet af ridderen Abraham Brodersen, men det er ikke klart, hvilken betydning, det har haft for stedet. Begge pladser mistede i øvrigt deres betydning på omtrent samme tid¹⁶.

Ved ældre danske voldstedsundersøgelser er der i flere tilfælde påvist spor efter stenhuse eller kældre enten af teglsten, frådsten eller kridtsten. Derimod har man ikke afdækket stolpebygninger, som dog kan være svære at påvise i mindre felter, ej heller undersøgt, om der tidligere har været et befæstningsværk, hvis det ikke umiddelbart kunne ses. I Karlstrup kunne den godt 3 m dybe voldgrav således kun anes som en ganske svag lavning i terrænet, og Smerup Voldsted på Stevns viste sig senere at have været befæstet.

Traditionelt har man ofte dateret voldsteder til den urolige periode i 1300-årene, da kongemagten var for svag til at håndhæve forbud og indskrænkninger i borgbyggeri. Man mente, at ubefæstede hovedgårde i landsbyerne blev flyttet til en anden mere sikker beliggenhed, egnet til befæstning. Tilsvarende skulle man fra samme tid især have opført voldsteder med to banker (borg- og ladegårdsbanke) efter europæiske forbilleder, især kendt fra frankiske og tyske områder. Disse teorier har været meget vanskelige at bekræfte arkæologisk, og bl.a. Haraldsborg og Karlstrup, Egholm samt Bistrup har vist sig at være klart ældre. Da man i Danmark har haft befæstede anlæg i stenalderen, tilflugtsborge i jernalderen og trelleborge i vikingetiden kan man sandsynligvis betragte de middelalderlige voldsteder som en vi-

dereudvikling efter hjemlige traditioner under vestlig indflydelse. Tilsvarende ses fra midten af 1100-årene byggeri af svære stentårne og borge bl.a. som værn mod venderne.

Til sidst kan det lige nævnes, at man ofte har fredet selve borgbanken, men hverken forborgen eller befæstningsværket, som fortsat udsættes for intensiv pløjning. Ved Karlstrup Voldsted var der i slutningen af 1920-erne bevaret murværk i godt 70 cm højde, men 50 år senere fandtes kun enkelte syldsten og sporadiske gulvlag - en nedpløjning og fjernelse af kulturlag med gennemsnitligt et par cm om året og hermed gradvis en total ødelæggelse.

Mølleanlæg

Vandmølleanlæg bygger på teknologiske fremskridt formidlet af Romerriget. Med indførelse af de nye hjulpløve i sen vikingetid eller tidlig middelalder med henblik på opdyrkning af større landområder fulgte et stort behov for mølleri til nemmere formaling af de øgede kornmængder.

Vandmøller omtales allerede i de første landskabslove i begyndelsen af 1200-årene; bygget af konge, klostre og stormænd, oftest placeret egnede steder ved mindre åløb, hvor man bedre kunne styre vandmasserne. Samtidigt var de topografiske forhold vigtige, idet mølledæmningen også kunne anvendes til opstemning i forbindelse med voldgrave, benyttes som vejdæmninger, som det ses i Lejre og muligvis i forsvarsojemed ved Egholm samt ved Køges Vesterport.

Der er ofte fundet spor af vandmølleanlæg nær kirker, voldsteder og stenhuse - tilsyneladende blev mølleri hurtigt et vigtigt monopol og en tilsvarende god indtægtskilde. Sognekirkerne langs Køge Bugt findes således ofte ganske tæt på vandløb, hvor der var mulighed for at udnytte vandkraften. De fleste vandmøller er nu sløjfede, men mølledam og dæmning kan fortsat anes i terrænet særligt i områdets vestlige del. Til gengæld kendes kun enkelte vandmøller på Stevns, da der er få egnede, mindre vandløb, men et møllested er dog lokaliseret ved Møllebæks udløb i den store Tryggevælde Å samt ved Bøgeskoven. Denne egn har snarere været præget af stubmøller, som den dag i dag præger Ølands kalkstensslette.

Kun enkelte vandmølleanlæg er arkæologisk undersøgt. Borup vandmølle kan formodentlig henføres til det nærliggende Svenstrup Gods. Den fungerede fra 1100-årene frem til slutningen af 1600-årene, da den blev flyttet til Kimmerslev, hvor der var "bedre Vand og Leilighed". Tilsvarende har møllestedet nær frådstenskælderen i Gl. Lejre muligvis været kronens. Det vigti-

ge frådstensleje og møllested ved Vintre Møller er ikke arkæologisk undersøgt, men kendes fra 1400-årene.

Andre anlægsspor

Ved enkelte lejligheder har det været muligt at se spor efter agersystemer, blandt andet højryggede agre ved Gl. Køgegård og henover vikingepladsen Toftegård ved Strøby. I Varpelev blev det vangeskel, der er afbildet på udskiftningskortet, lokaliseret i forbindelse med en udgravning af vikingetidsbebyggelsen; men hvor langt, det går tilbage i tid, vides ikke. Ligeledes har man kunnet rekonstruere agrene i det senere trevangsbrug ved at udtægne dem efter Markbogen 1682¹⁷. Mellem Solrød og Jersie sogn er der undersøgt et sløjfet sogneskel, som for nogle år siden bestod af et træ- og kratbevokset dige. Skellet har tidligere været markeret som et dige mellem to mindre grøfter, og på Fyn har man ved Langeskov kunne følge et sogneskel som en markant grøft¹⁸. Et dige tæt bevokset med tornebuske og en grøft, som det kendes fra udskiftningstiden, kan også tidligere have dannet et effektivt skel.

Nyere udgravninger har vist, at det tilsyneladende har været udbredt at dræne tæt ved gårdene med flere afløbsrender eller have sivebrønde ved stalde, som det kunne ses ved Klemmenstrup og Karlstrup. Der har ligeledes været tænkt på jordforbedring både i landbrugets drift og ved byggemodning. I den lavtliggende købstad Køge har man således fra starten inddæmnet et passende areal, drænet, lagt fasciner ud og med jævne mellemrum sørget for at hæve grunde og gader med påfyldning af strandsand i store mængder.

Endelig er der påvist flere middelalderlige hulveje, vadesteder, vejdæmninger og broer ved større åer, blandt andet Værebros Å, langs Køge Å ved Lellinge, ved Gl. Køgegård og ikke mindst Tryggevælde Å, hvor der er udgravet flere vejforløb fra både oldtid og middelalder¹⁹ (fig. 21). I de to købstæder, hvor der var mere færdsel, har man fundet træ- eller stenbrolagte gadebelægninger bl.a. over lag med meget organisk affald, hvilket også kendes fra andre byer. I Roskilde kan man gennem en glasoverdækning i Skomagergade se ned til en middelalderlig frådstensgade fra tiden omkr. 1100 og en belægning med store marksten i Algade. Som eksempel på datidens enkle vejspor på landet kan man stadig se dybe hulveje ved Gl. Lellingegård.

Anløbspladser

Besejlingsforholdene fik langt større betydning for bosættelsen end tidligere. Vikingeskibe kunne lægge til på ret lavt vand, da

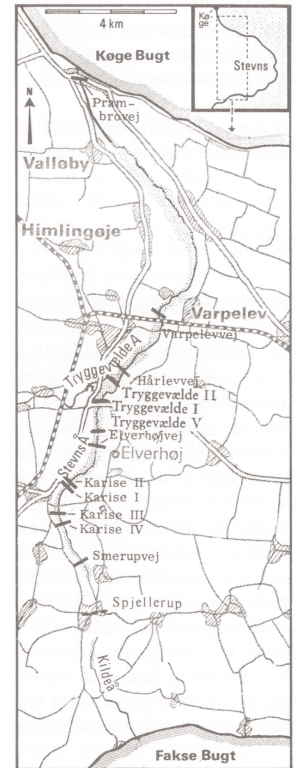

Fig. 21

Stevns- og Tryggevælde Å med lokaliserede vejovergange fra oldtid og middelalder. De store ådale danner et markant skel i landskabet, og der er fortsat kun få vejforbindelser mellem østlige Sjælland og Stevns.

Tegning: Køge Museum

de kun stak omkring 70 cm, hvorimod middelalderens kogger helst skulle have den dobbelte vanddybde. Man foretrak at bo beskyttet fra kysten et par km inde i landet, som det ses ved landsbyerne langs Køge Bugt. Kun langs Roskilde Fjord og ved de store åer boede man nær vandet, da man tilsyneladende ikke frygtede overraskelsesangreb fra søsiden. Det kan skyldes, at Fjorden har været vanskelig at passere på grund af smalle sejlrender, lavvandede bugte og vige og tilsvarende nem at lukke af, mens Tryggevælde Å har kunnet spærres ved udløbet.

Man kan fremhæve to middelalderlige kystpladser. Den ene findes i tilknytning til landsbyen Gershøj ved Roskilde Fjord og den anden ved "Aktiestykket" ud til Køge Bugt. Nord for Gershøj Kirke og en helligkilde, der begge var indviet til Skt. Laurentius, fandtes flere gårdfaser med nedgravede stolper fra en vigtig middelalderbebyggelse med rødder i sen jernalder og vikingetid. Tolkningen som anløbsplads kan dog være lidt problematisk, da der ikke er fundet tegn på denne aktivitet, som først kendes senere.

Ved "Aktiestykket" fandt man foruden en del middelaldermønter små pælehuller og lerforede ildsteder, tolket som telt- eller bodepladser i forbindelse med kystfiskeri og handelsaktivitet. Det er vanskeligt at vurdere stedets betydning, men de knapt 70 mønter fortrinsvis fra 1300-årene tydede imidlertid ret så overraskende på, at lokale sæsonfiskere havde en vis omsætning (fig. 22).

Køge Bugt var tidligere næsten adskilt fra "fastlandet" ved en

Fig. 22
Strøby Ladeplads benyttes
fortsat af mindre fartøjer, der
kan trækkes op på den lavt-
liggende bred.
Foto: Forf.

række indsøer, der ud mod kysten var afgrænset af den store revledannelse Jærnen, men det var dog muligt at komme ind i landet over sandede tanger i Karlstrup Mose. Netop her har man siden rejst en mindesten for et større slag, hvor Svend Grathe skulle have vundet over angribende vendere i 1153. Karlstrup sogn hører desuden til Tune herred - ejet af Roskildebispens, der også havde ret til "åresild" - en afgift for fangsten. Her er der med blot 13 km den korteste afstand mellem Roskilde og Køge Bugt, omtrent halvt så langt som Roskildes afstand til havnebyerne København og Køge.

Anløbspladserne mistede efterhånden deres betydning, da professionelt håndværk og handel skulle foregå i købstæderne. Det blev tidligere varetaget af lokale stormænd, som det f.eks. kendes fra Toftegård ved Strøby og Lejre. Kun det håndværk, der knyttede sig til landbrug forblev på landet, eksempelvis mølleri, tømmerhåndværk og smedning. Havnene i de to købstæder udviklede sig meget forskelligt, men i begge er der fundet skibsvrag²⁰. I Roskilde er der udgravet ni skibsvrag fra 1000-1300 årene, og i Køge fandtes en strandet kogge fra omkr. 1450 med en del af lasten bevaret: Luksusvarer som skylleskåle af kobber, spænder og perler fra det nordtyske område.

Byggeskik

Middelalderlige bygningers konstruktion og planløsning er især vurderet ud fra udgravede husgrundrids set i relation til bevarede middelalderbygninger og med skelen til nyere landlig byggeskik fra slutningen af 1700 - årene²¹. Husudviklingen i Danmark kan følges gennem årtusinder, og middelalderhuse ser ud til at være bygget efter hjemlige forbilleder muligvis med indflydelse fra vore sydlige nabolande²². Mindre forskelle i grundplaner kan afspejle forskellig social status eller forskellig anvendelse, da velstillede både kunne benytte mere solide byggematerialer og dygtigere håndværkere, så husene ofte vil fremtræde større og bedre i forhold til mere fattigt byggeri. Med hensyn til husudvikling og byggeskik er der tale om generelle træk (fig. 23).

Byggematerialer

I middelalderen har lerklinede bindingsværkshuse sandsynligvis været de mest almindelige på landet, da man har haft adgang til ler de fleste steder bortset fra vestjyske hedeegne. Til gengæld blev tømmer efterhånden en mangelvare mange steder, da der blev brugt meget træ til forskellige formål. Bindingsværk var på mange måder en genial konstruktion med et fleksibelt skelet, hvor man let kunne bygge et fag til eller fjerne et, alt efter hvad

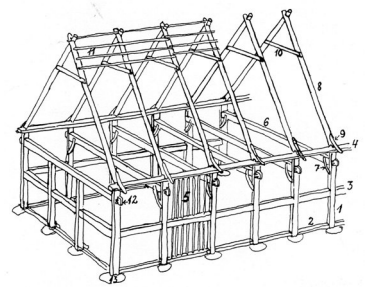

Fig. 23

Huskonstruktion på en sjællandsk gård i 1700-årene med træk, der kendes fra middelalderen. Ved middelalderens begyndelse anvendtes nedgravede, bærende stolper, men relativt hurtigt blev stolperne rejst på enkeltliggende syldsten (i Køge-området omkr. 1300). Nogle steder ses en videreudvikling med brug af egentlige syldstensrækker. Ved stormandsbyggeri anvendtes dog syldsten fra middelalderens begyndelse. Tegning: Frilandsmuseet

man havde behov for eller økonomi til. Man kunne endda rimelig nemt reparere huset eller flytte det til et nyt sted, og huse kunne ligefrem blive stjålet, idet de blev skilt ad og fjernet²³. Der er sjældent omtalt fund af lerkliningsstykker, da de kun bevares i gunstige tilfælde som f.eks. på en brandtomt i Karlstrup, men lerklining kendes fra oldtiden, hvor man både fra bronzealder og vikingetid har bemalede fragmenter.

Hvis der ikke findes gavlstolper i en bygning, kan den måske have været opført i træ, næppe bindingsværk, hvor det maksimale spænd mellem stolperne er på ca. 1,9 m. En anden mulighed kunne være tykke vægge af tørv eller ler, som i nyere tid fortrinsvis fandtes i Odsherred og andre træfattige egne.

Måske foregik byggeri med bindingsværk som i nyere tid, hvor selve trækonstruktionen gerne blev tilhugget og nummeret af landsbytømren (huggeren) om vinteren. Han stod for undertømmeret, og landsbyens folk hjalp med det tunge arbejde. Mændene rejste spærene, bragte æltet ler tilveje, og kvinderne klinede. Når lerklining var tør, blev den dækket af en lervælling med kalk. Samtidigt benyttede man lejligheden til socialt samvær blandt andet med rejsegilde.

I middelalderen har man sandsynligvis anvendt svært tømmer til husbyggeri, hvor der var adgang til det. Der er dog kun bevaret få bulhuselementer og spor af stavvægge fra træbygninger, som på denne egn sandsynligvis fandtes i købstæder eller i forbindelse med stormandsbyggeri²⁴. Bulhuse, bygget af vandretliggende planker mellem stolperne, relateres gerne til egne med egeskove, medens blokhuse, hvor husstørrelsen er afhængig af træstammernes længde, forekommer i fyrreskove i Sverige og Norge og nu er fundet som genanvendt tømmer i Køges bolværker.

På samme gård kunne man godt anvende forskellige byggematerialer og konstruktioner, som det f.eks. stadig kan ses på Fri-landsmuseets Hallandsgård, hvori der indgår både et bulhus og blokhuse (fig. 24). På tilflugtsborgen Hedegård i Himmerland fandtes flere huse med rektangulær grundplan samt et sulehus, bygget med tørve-, bul- eller vidjeflettede vægge. På Mors og i andre nordlige hedeegne har man benyttet græs eller lyngtørv, måske som ekstra vinterisolering. I nyere tid findes der også eksempler på, at tavlene i en bygning kan være udfyldt med forskellige materialer, da med de mest robuste nederst²⁵.

Man må regne med, at valg af byggematerialer har været betinget af lokale forhold, herunder også fremherskende klimafor-skelle, og hvad huset skulle anvendes til. Således hørte de vestjyske højremshuse til en mere robust byggemåde end de

Fig. 24

Hallandsgården på Frilandsmuseet har et tredelt stuehus med blokhusteknik i det opvarmede midterrum og bulkonstruktion i de såkaldte herbergsrum til siderne.

Foto: Frilandsmuseet

enskibede. Tilsvarende var udlænger sandsynligvis ringere bygget end stuehuset, i Klemmestrup har stald - lade således været ombygget flere gange som bygninger med nedgravede stolper, hvorimod stuehuset kun havde én stolpefase, inden man begyndte at anvende syldsten.

Bygninger med nedgravede stolper var ressourcekrævende, da stolperne forholdsvis hurtigt rådned ved jordoverfladen, vel i løbet af omkring 50 år. I middelalderen øgedes forbruget af træ, og skovene svandt kraftigt ind. I 1473 blev det gamle forbud mod at rydde skov uden ejerens tilladelse endnu en gang bekendtgjort, og samtidigt skulle der bygges på syldsten, men man var nødt til at indskærpe dette igen i 1554, da Christian III forbød brugen af jordgravede stolper og egefjæle i væggene²⁶.

På denne egn har man været nødt til at spare på tømmeret, og overgangen fra nedgravede stolper til bygninger på syldsten i Køge kan dateres til begyndelsen af 1300-tallet, og den samme tendens kan have gjort sig gældende over store dele af landet. Kongens påbud blev imidlertid ikke overholdt, f.eks. i Klemmestrup og Vorbasse i Sydjylland opførte man huse med nedgravede stolper op i 1600-1700 årene, det sidste ved Haderslev i 1816. Med hensyn til udviklingen med syldsten som erstatning for nedgravede stolper har man dog også enkelte eksempler på det modsatte, hvor stolper erstatter syldsten²⁷.

De fleste stenhuse i Roskilde - Køge området har sandsynligvis været opført af munkesten samt lokale kridtsten og frådsten, med tagsten af bæverhaletype (tagpander) eller munk - nonnesten, der kan findes som fragmenter i kulturlaget. I Varpelev var der spor af lergulv i stueplan, men ingen gulvfliser, som man

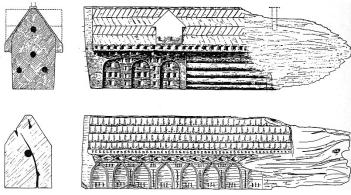

Fig. 25

De to gravtræer fra Køge er udformet som husmodeller.

Det ene viser sandsynligvis en træbygning i romansk stil med bulvæg og det andet en gotisk bygning. Begge har i dag en længde på ca. 1,5 m og er udsåret af træ, der er fældet nogenlunde samtidigt.

Tegning: Køge Museum, J. Hansen

f.eks. har fundet på Bistrup - og Nebbe Voldsted. På grund af brandfare gik man i købstæderne over til at anvende mursten i tavlene samt tagsten, hvorimod man i landbebyggelsen gerne fortsatte den gamle tradition med lerklinede, stråtækkede ejendomme, hvor Klemmenstrup dog er et tidligt eksempel på brug af munkesten og tagsten af munk-nonnetype tilsyneladende på en almindelig gård.

Udseende og indretning

Foruden tolkninger ud fra udgravede husgrundplaner kan man danne sig et indtryk af huskonstruktioner ved fund af f.eks. brændt lerklining, genanvendt tømmer og husformede genstandsgrupper. I Køge er der som eneste sted i Danmark bevaret to middelalderlige gravtræer (begge ca. 1,5 m lange i dag) udsåret som husmodeller og oprindeligt anvendt som gravminder (fig. 25). Det ene forestiller et træhus med bulvæg i den ene ende og prydet med rundbuede arkader i den anden, afsluttet i et sadeltag med to kviste dækket af tagspåner - måske et gavlhuis med bod i den ene ende? Kviste henføres gerne til middelalderens slutning, men her tyder det på en noget tidligere anvendelse. Det andet gravtræ viser tæt stillede spidsbuede nicher i begge langsider, muligvis dækket af et teglstenstag.

Det var ikke muligt at foretage en dendrodatering af gravtræerne, da der var bevaret for få årringe, men overraskende nok stammede de to udskaarne træstykker fra træer, der var fældet nogenlunde samtidigt. Begge er sandsynligvis fra højmiddelalder og blev senere brugt som vejtømmer, stilistisk kan man betegne det første romansk og det andet gotisk. De er omhyggeligt udførte, og man tænker uvilkårligt på modeller af bedre købstadshuse.

Tilsvarende har man her i landet enkelte husformede gravsten, men en hel del i det gamle Danelagen i England, hvor de fortsat anvendes. De ældre gravsten kan formmæssigt minde lidt om svinerygge (Hog-backs), men de gengiver datidens krumvægshuse. Tilsvarende har man kunstfærdigt udførte kister og skrin, som både kan illustrere krumvægshuse og de rektangulære huse, der kendes fra arkæologiske udgravninger.

Med hensyn til boligindretning og planløsning kan der trods store sociale forskelle spores visse fællestræk. Man har tilsyneladende bygget ildsted eller køkkenfunktion omtrent midt i huset med mindst ét rum til hver side adskilt af tværgående vægge. På almindelige gårde findes disse funktioner i ét plan. I stenhuse fandtes køkkenfunktionen nederst, evt. i halv kælderetage, med ekstra opbevaringsrum i en dybereliggende kælder, samt mulig-

vis en folkestue, mens der i de øvre stokværk kunne være forskellige opholdsrum og en større sal. Stormandsgårdenes stenbyggeri adskilte sig således tydeligt fra de samtidige lerklinede stolpebyggede huse, men en vis lighed i deres indretning fortsatte: En bolig opdelt i mindst tre rum med ovnrum i midten. Stormændenes boligindretning i middelalderen kom længe til at præge stuehusene på gårdene, hvor denne enkle indretning fortsatte op i 1800-årene.

Et velbevaret stenhus ses i Tjele. Her kom man fra gårdsiden op ad en udvendig trappe til en svalegang med indgang til et smalt midterrum i overetagen. I den modsatte væg bag et særskilt rum var indrettet en "hemmelighed" med afløb direkte ned i voldgraven, og på begge sider af midtergangen fandtes værelser med kaminer ved gavlvæggene (fig. 26). I Varpelev var der i kælderen vanger til en hjørnekamin i rummet eller salen ovenover, kældertrappen fandtes her inde i bygningen. I andre tilfælde var kældertrappen uden for bygningen, som i tilfældet på Næsholm og ved flere købstadshuse, som måske har haft mere erhvervsmæssig funktion? Indvendige trapper til øvre stokværk eller trappetårne i verdsligt byggeri er fortrinsvis bevaret fra senmiddelalder, f.eks. en vindeltrappe i Gjorslev.

Palatier, paladser for konger eller fornemme personer, kan være særligt store. Der er påvist et palatium ved bispegården i Roskilde med et fundament på ca. 52x10m, som hermed hører til blandt de største i landet, og samtidigt må man regne med, at bygningen har haft flere etager. Bortset fra enkelte eksempler kan det være svært at beskrive egnens undersøgte stenhusfundamenter som tegn på usædvanligt stort eller fornemt byggeri. Alt tyder på, at stenhusene snarere kan henføres til "stormandsbyggeri".

Stenhuse kunne som nævnt være i flere etager, Østrupgård ved Fåborg, Odden ved Hjørring og Gjorslev er i mindst to stokværk. I den store solide borgbygning Glimmingehus fra 1499 findes kælder, to etager og endnu et halvt stokværk (tidligere skyteloft med ydre vægtergang). Meget store bygninger kendes imidlertid allerede fra sen jernalder og ikke mindst vikingetid, hvad man har set i Toftegård ved Strøby, Lejre samt Kalmargården ved Tissø, hvor bygningerne er ca. 36-48m lange, ved Tissø endda med 3m dybe stolpehuller, der kan tyde på fundament til flere etager.

Spørgsmålet er, hvorledes disse store huse blev anvendt? Sammenholdt med norske stavkirker fra middelalderen kan de afdækkede grundplaner måske indirekte vidne om mesterligt håndværk, som en elite kan have sørget for. I et lidt yngre stor-

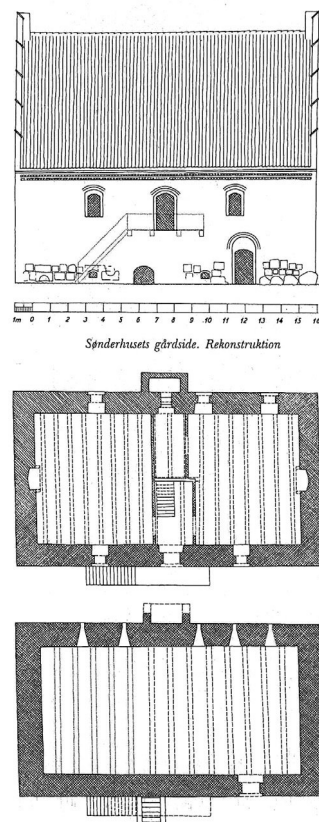

Fig. 26
Sønderhuset fra Tjele ved Viborg. Det senmiddelalderlige stenhus ser ud til at have haft en overhvalvet kælder, en ret lukket stueplan samt en ruminddelt overetage med vinduer, kaminer og en hemmelighed. Adgang til etagerne foregik ad udvendige trapper og en svalegang.
Efter H. H. Engquist 1994

mandshus fra Østergård ved Toftlund er der tilmed fundet to pragtmykker af byzantinsk/italiensk guldsmedearbejde muligvis med nærmere kontakt til mellemtyrke Rhinegne. Tilsvarende luksus i boligindretning kan markere høj status.

Med visse forbehold kan man måske danne sig et indtryk af huse ud fra datidens tekster. Saxo har enkelte kommentarer, men der findes mere omtale i islandske sagaer, bl.a. om forholdene for tidligere stormandsslægter. Efter beskrivelser i Njals Saga fandtes der bygninger både i bulteknik og klinkbygning, isoleret af tørvevægge eventuelt med tag af græsarter eller træ. Som åbninger fandtes tilsyneladende ret små glugger, der kunne åbnes med spjæld og én til flere døre, der måske også af sikkerhedsgrunde vendte ud mod gårdspladsen, hvor der kunne være stenlægning langs husvæggen. Gårdens huse har formodentlig ikke været ret høje, og gavlspidserne kunne være prydet med udsvajede rygåse, der samtidigt hindrede, at de reb, der surredes over taget i stormvejr, kunne glide ned.

Boligen kunne som i Danmark være inddelt i mindst tre rum og over stuen eventuelt et loftsrumsrum, anvendt som soverum, eller man kunne sove i sengelukker i stuen. Indboet beskrives som flot udskåret og bemalt, og ligeledes kunne fine vægtæpper pryde rummene. På gårdene boede bonden med sin familie, tjenestefolk, trælle og bevæbnede mænd, i nogle tilfælde med et hushold på omkr. 100 folk. I sagaerne kan man med visse forbehold danne sig et indtryk af husene og det liv, der kunne være i dem.

Egnsforskelle

Man kan se visse egnsforskelle i de danske gårdes planløsning og valg af byggematerialer, men forskellige driftsformer og økonomi kan også sætte præg på byggeriet, så billedet er ikke så entydigt, som tidligere antaget. I middelalderen har den mest almindelige bosætningsform været i landsbyer eller i købstæder, hvor der sjældent er mulighed for at foretage store undersøgelser. Der har fortrinsvis været anlægsarbejder i det åbne land, hvad der især har medført undersøgelser af nedlagte bebyggelser eller enestegårde, som ser ud til at være mere udbredt på disse kanter, end man ellers har antaget²⁸.

Mange middelaldergårde har ofte som i Klemmenstrup haft to til tre bygninger omkring en næsten firkantet gårdsplads, ved middelalderens slutning tre til fire adskilte bygninger - en anlægsform som omkr. 1700 fandtes på ca. 80 % af alle ejendomme. Først efter landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet byggede man næsten helt sammenbyggede længer omkring en lukket gårdsplads, da forbedrede driftsformer blandt andet krævede

de mere plads. Ligesom i middelalderen var husbredden på almindelige gårde gerne på ca. 5m, mens længden varierede. Man mener, udviklingen i senmiddelalderen skabte færre, men større fæstegårde af nogenlunde samme størrelse, men dette kan ikke ses i det foreliggende materiale. Sammenlignes gårdenes længeantal med hartkorn, hørte de en- og tolængede gårde til mindre brug. Hvor gården havde flere længer, var adgangen til stuehuset gerne fra gårdspladsen, så gården udefra fik en mere lukket karakter, hvor det var sværere at trænge ind udefra²⁹ (fig. 27).

I nyere tid har man især haft firlængede gårde på Sjælland, de større øer og sydlige Østjylland og særligt mange parallelgårde i nordvestlige Nørrejylland, hvor bygningerne lå på hver side af en indhegnet gårdsplads ofte med et lille jordtilliggende. Enkelte steder havde man kun én længe, som da på oldtidsvis rummede beboelse og stald/lade under samme tag.

I middelalderen har der i det sydlige Jylland ved Schuby nær Slesvig og muligvis ved Bulagergård været parallelgårde. I visse sydvestjyske egne har man også haft enestegårde, hvor de enkelte gårde lå uden for landsbyerne i det åbne land, ofte som større bygninger, hvilket varftbebyggelserne i marskegnene stadig kan være eksempler på. Enestegårde kendes dog også på denne egn, hvad man eksempelvis kunne se ved Tofteagervej nær Roskilde og Rårisegård syd for Herfølge.

Langs Vesterhavskysten har man flere højremshuse med bislag eller såkaldte udskudshuse, bl.a. fra Ribegnen og ved Toftlund, hvor der på Østergårdpladsen er påvist en stor halbygning (fig. 28). Udskudshuse knytter sig især til vestlige egne fra det frisiske område op langs den nordlige Atlanterhavskyst med visse lighedstræk til grønlandske og islandske gårdtomter.

I den østlige del af Danmark og Sverige har der derimod

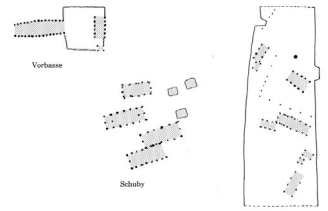

Fig. 27

Forskellige middelaldergårde med jordgravede stolper fra jyske områder.

Tegning: Forf. 1984

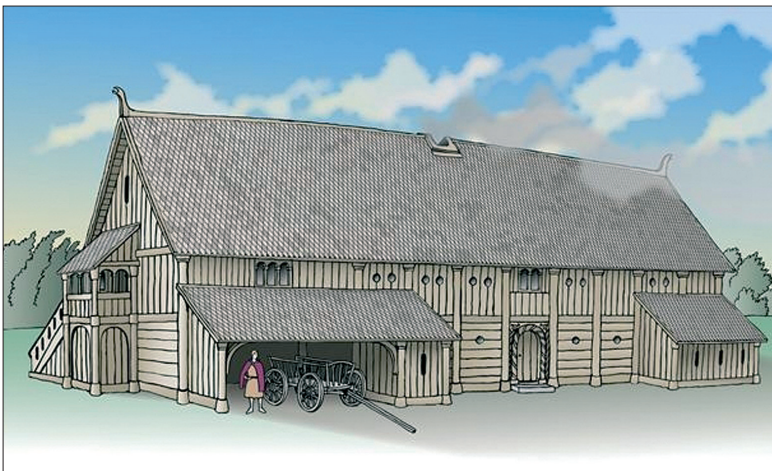

Fig. 28

Østergård ved Toftlund, eksempel på nyere rekonstruktion af et jysk udskudshus fra tidlig middelalder, i dette tilfælde en træbygget stormandsgård.

Tegning: J. Andersen

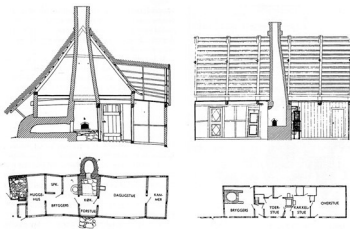

Fig. 29
 Skorstenshus fra Sjælland og kaminhus fra Østjylland er i nyere tid karakteristisk for østlige - og vestlige egne. Den forskelligt fulgte byggeskik kan muligvis have middelalderlige rødder.
 Tegning: Stoklund 1972

været påvirkning fra Østeuropa i den såkaldte stue - herberg inspirerede hustype, eksempelvis Smeruphuset på Stevns og Hallandsgården på Frilandsmuseet. Disse huse har oprindeligt haft en mere sammenbygget karakter med forskellige taghøjder. På Hallandsgården har den lave midterstue røgaftræk gennem en lyre i taget, og på hver side fandtes de højere, uopvarmede herberger, anvendt som opbevarings- eller gæsterum. Lyre- eller ovnhuse med skorsten har været almindelige på Sjælland og i Skåne samt nordlige Jylland i nyere tid, her blev der kogt mad inde i den store skorsten (fig. 29).

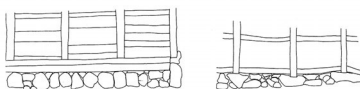
Samtidig havde man kaminhuse (madlavning foran skorstenen) i det sydlige Jylland og tilsvarende i hele Vesteuropa, også kendt som den norske pejs og svenske spis, men kaminhuse er endnu ikke påvist fra middelalderen. På Karlstrup Voldsted har man fundet ildsted på gulve i udlænger, men ovne i Varpelev, Næsholm, Smerup og Klemmenstrup. Ved stenhusebyggeri fandtes ovnene inde i bygningerne og på gården i Klemmenstrup bygget uden på husmuren som i nyere tid. Der er endnu for få undersøgelser til at afgøre, om disse placeringer er kronologisk, geografisk eller socialt betingede.

Et andet træk, der tilsyneladende har forskellig udbredelse, ses på husenes sokkel. Selv om der oftest kun er bevaret få fundamentsten, kan de give et fingerpeg om, hvorledes bygningen kan være opført. En række nogenlunde lige store sten kan have støttet en svær fodrem, hvorimod enkelte større sten, med mindre sten i mellemrummet, hver kunne støtte en stolpe, der da stod direkte på stenen, eventuelt med syldstykker - korte tømmerstykker - hvilende på de mindre sten mellem stolperne. I dag ses solide fodremme, som forudsatte godt og tilstrækkeligt med tømmer, i velbyggede fynske bindingsværksgårde. Anderledes forholder det sig med stolper og syldstykker i sjællandske gårde, der ofte var bygget af ringere tømmer og sandsynligvis overkalket af samme grund. De samme egnsforskelle kan have gjort sig gældende i middelalderen³⁰ (fig. 30).

Fig. 30
 Bygning med fodtømmer og syldstykker kan ses på stenfundamentets udformning. Fodtømmer hviler på en række ensartede store sten (ofte med større hjørnestein) - mens syldstykker kun har større sten under de enkelte bærende stolper og mindre sten i mellemrummene.
 Tegning: J. Hansen efter Stoklund 1972

Topografi

Både for stolpebyggede gårde og stenhuse har placeringen i landskabet været vigtig, da så mange ernærede sig ved landbrug. Ligesom i jernalderen foretrak man de højere liggende steder, som kunne forbedres yderligere ved drængrøftsystemer, og for voldsteder og nogle stenhuses vedkommende var den forsvarsmæssige mulighed afgørende. Egnens middelaldergårde fandtes ofte ved gode dyrkbare flader med nærhed til enge, og de længste bygninger er fundet på de bedste jorde eller på vold-

steder. Der har tilsyneladende også været en vækst i udnyttelse af marginalprægede områder længere inde i landet, hvor der kunne etableres torpbebyggelser, hvad Flengemarken kan være et eksempel på. I Gundsømagle, Varpelev og Skt. Jørgensbjerg har stenhuset tilsyneladende også haft en markant beliggenhed med vidt udsyn, ligesom det var tilfældet for mange kirker.

At der er påvist flere bosættelser uden for Heden, kan måske til skyldes det senere intensive landbrug på de mest frugtbare jorde, men vil også afspejle nyere arkæologisk undersøgelsesaktivitet foretaget af Roskilde og Køge Museum. Der er dog ingen tvivl om, at hele egnen har været relativt tæt befolket.

Afslutning

I takt med de senere års store byggeaktivitet er der på landsplan fundet en del husfundamenter fra middelalder både i købstæder og på landet. I det tidligere Roskilde Amt er der efterhånden udgravet middelalderbebyggelse i omtrent halvdelen af sognene, og bortset fra voldsteder er de oftest placeret nær eksisterende landsbyer eller på en gårdtoft. Der har sjældent været lejlighed til at foretage større udgravninger i landsbyerne, men mindre undersøgelser har gerne vist bebyggelsesspor eller andre fund fra middelalderen. Det har ligeledes været muligt at erkende forskellige hus- og bosættelsestyper eksempelvis bondegårde, stormænds solide stenhuse samt købstadshuse, alle med rødder i jernalderens byggeskik muligvis med indflydelse gennem det nordtyske område. Med middelalderens komme blev den udvikling, der for alvor påbegyndtes i vikingetid, endelig lagt fast - boligen blev adskilt fra stald og lade i separate bygninger. Man kan ligeledes se, at vikingepladser gerne ophører eller flytter i takt med etablering af en nærliggende landsby.

Der ser ikke umiddelbart ud til at være forskel på by- og landhuses grundplaner i tidlig middelalder. De relativt få undersøgte købstadshuse var rektangulære, og som det var tilfældet i Køge og andre købstæder, fandtes de ældste huse lidt inde på grunden, men rykkede ud til gadelinien i løbet af 1300-årene. Det samme forhold ser ud til at gøre sig gældende i landsbyerne, hvor bygninger fra ældre middelalder er fundet lidt tilbagetrækket på toften. Ved Tofteagervej, Solrød, Kr. Skensved og Varpelev kunne man desuden følge et ændret bebyggelsesmønster med tidlige middelaldergårde lidt uden for de nuværende landsbyer, som da ikke har haft en så stationær bebyggelse, som man hidtil har regnet med (fig. 31). I andre tilfælde var der tale om, at bebyggelsen flyttede til en nyt sted, hvad man kunne se i Karlstrup.

Landsbyernes endelige planløsning blev måske først fastlagt

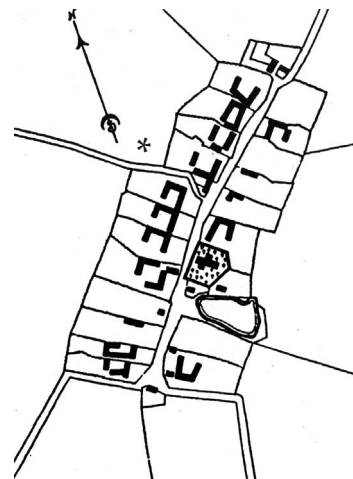

Fig. 31
 Varpelev på udskiftningskort
 omkr. år 1800. Umiddelbart vest
 for landsbyens gårdrække fandtes
 flere middelalderbygninger (Lille-
 vangsgården) ved en markvej mod
 Tryggevælde Å. Bebyggelsen op-
 hørte i løbet af 1300-årene, stedet
 markeret med *.

efter de hårde år i midten af 1300-tallet, hvor pesten "Den Sorte Død" fejede gennem landet efter årtiers borgerkrige med efterfølgende affolkning og afmatning. Tilsyneladende har landhuse- ne eksisteret i århundreder på fast afgrænsede tofter, hvor skelle- ne blev respekterede ved nybyggeri ligesom i købstæderne. Om regulering i landsbyerne skyldes dalende befolkningstal efter pesten, generel landbrugskrise måske som følge af klimasving- ninger eller ændring af driftsform fra en hovedvægt på kornpro- duktion til kvægbrug, kan ikke afgøres. Billedet vender i løbet af 1400-årene, hvor den økonomiske vækst stiger markant.

Social forskel kan bl.a. ses i romersk jernalder, idet udsøgte gravfund fra romersk jernalder på Stevnseggen tidligt markerer et aristokratisk miljø, eksempelvis ved Himlingøje, Varpelev samt Valløby, og senere ved Strøby, Lejre og formodentlig Hår- lev. I nogle tilfælde kan "et magtcentrum" være flyttet, som for- modentlig fra Lejre til Roskilde, Gl. Køge til Køge og muligvis Toftegård til Strøby. Med opkomsten af de to købstæder fortsatte den gamle landbebyggelse, der da bibeholdt en ældre og anden status: Lejre med et middelalderligt stenhus og herregården Led- reborg samt Gl. Køge og herregården Gl. Køgegård.

Den øgede koncentration af rigdom fortsatte gennem middel- alderen, hvor man kunne iagttage en stadig større forskel mel- lem stormandsbebyggelse og almindelige boliger. Det afspejles i den tiltagende godssamling, som bl.a. ses ved Svenstrup -, Vallø - og Gjorslev Gods, hvor nærliggende voldsteder og bebyggelser sløjfedes, mens jorden blev lagt til godserne.

Sociale forskelle markeredes ikke alene i husenes størrelse og byggeskik, da stenhuse på landet kunne være mindst dobbelt så store som borgeres og bønders, tilmed større end sognekirken. Forskellen gjorde sig desuden gældende i de genstande, der fandtes i tilknytning til husene. Fund af våben -, jagt- og rideud- styr samt andre værdifulde genstande er karakteristisk ved stor- mandsgårde, og skattefundene knytter sig ligeledes til de højere sociale lag. Derimod var det daglige husgeråd ret ens, lervarerne var eksempelvis af samme fine kvalitet i Klemmenstrup som på Karlstrup Voldsted, og ved Tofteagervej var der stort set samme fundgenstande, som kendes fra bygravninger i Roskilde, hvilket også viser nær kontakt mellem by og land. Køge havde ligefrem en blomstringstid i senmiddelalder bl.a. med eksport af egnens landbrugsvarer og import af mere luksusprægede varer solgt på landets største torv.

Østsjælland har været en meget frugtbar og sandsynligvis tæt befolket egn, hvor kirker, gårde og anden bebyggelse har ligget med ganske kort indbyrdes afstand. Her er det karakteristisk, at

Fig. 32

Høstscene fra bogværket:
Historia om de nordiska folken,
Olaus Magnus 1555.

man har kunnet bibeholde antallet af kirker og tilmed udvide dem i en tid, hvor de i store dele af Jylland måtte nedlægges på grund af dalende befolkningstal og økonomiske kriser. I løbet af middelalderen blev presset på landbrugsarealerne stigende, skovområder blev ryddet og landskabet således mere åbent, i de østlige egne især på grund af stærkt intensiveret landbrugsdrift (fig. 32). Træ var blevet en mangelvare, hvad man bl.a. kan se i byggeskik med syldstykker og import af pommersk fyr.

I det østsjællandske områdes byggeskik ses forbindelser til det sydlige Sverige og østlige Europa, hvorimod vestjyske gårde knyttede sig til det nordatlantiske kystområde. Der har tilsyneladende ikke været de helt store forskelle i middelaldergårdenes konstruktion og planløsning i forhold til de senere bindingsgårde fra 1700-1800 årene, trods århundreders udvikling. Middelalderbygninger var dog gennemgående kortere end de senere gårde, men enkelte kunne dog have mange fag. Flere egnsforskelle, der fandtes i nyere tid, kan tilsyneladende spores tilbage til middelalderen.

Efter en ekspansionsfase i ældre middelalder bl.a. med skovrydning og nye torpbebyggelser indtraf der omkring år 1400 ændringer i bosættelsesmønstret, da flere bebyggelser blev nedlagte, måske fraflyttede eller lagt sammen til større brug. På omtrent samme tid havde syldstenshuse ofte afløst de ældre huse med nedgravede stolper. Perioden falder sammen med den omdiskuterede "landbrugskrise", der ikke har en entydig årsag, og den efterfølgende affolkning, der skulle være foregået på landet, kan ikke umiddelbart ses i dette område. Der ser ud til at følge en stabil udvikling i senmiddelalderen, hvor bebyggelsen i landsbyerne blev mere stationær, indtil de store landboreformer igen radikalt ændrede bebyggelsesmønstret omkr. 1800. Århundreders vangebrug og fællesdrift ophørte, da mange gårde blev flyttet ud

fra landsbyen, og jorden lagt til den enkelte gård.

Det østsjællandske område har desuden haft en god infrastruktur, tidligt med nære kontakter til kontinentet både til det nærliggende nordtyske og pommerske område og videre ud i Europa. De store begivenheder, der indtraf – religionsskifte, teknologiske landvindinger, opdagelse af nye kontinenter – kan spores i materialet, men satte ikke det store præg på den dagligdag, de omtalte arkæologiske undersøgelser afspejler. De viste snarere en stabilitet, hvor de fleste fortsat ernærede sig ved landbrug eventuelt suppleret med sæsonfiskeri, dog i nær kontakt med den nye borgerstand, der formidlede handel mellem oplandet og den vide verden. Vikingerne og deres forfædre lagde spiren til fællesskabet med Europa, og i middelalderen høstede man udbyttet af det.

Katalog

Den anvendte nummerering henviser til udbredelseskortet (fig.1) og er afsat efter tilhørende sogn i en retning fra nordvest mod sydøst i det gamle Roskilde Amt. Hvert nr. kan beskrive én lokalitet eller flere nærliggende. Ved lokaliteter, markeret med *, er der foretaget arkæologiske undersøgelser i nyere tid, og j. nr. er oplyst med henvisning til de enkelte museer.

Forkortelser:

NM. Nationalmuseet

ROM. Roskilde Museum

KØM. Køge Museum

For de øvrige lokaliteter henvises bl.a. til litteraturlisten og beskrivelser i Trap Danmark fra det gamle København og Præstø Amt (femte udgave, 1958).

1. *Egholm, Sæby sogn

Voldsted og herregårdsanlæg nu med hovedbygning fra 1841 samt fund af flere bygningsrester fra middelalder og renæssance.

(Hertz J. 1962, Trap bd. 5, s. 1166).

2. *Gershøj, Gershøj sogn

Flere detektorfund nord for Gershøj Kirke førte til en prøveundersøgelse i 1994 med efterfølgende udgravning året efter. Stedet blev valgt for at studere en kystnær bebyggelse ved en formodet anløbsplads, hvor der desuden var en Skt. Laurentii kilde. På samme plateau som frådskirken blev der udgravet et stort felt mod nord - nordøst. Der blev afdækket grundrids efter 20 bygninger, som kan dateres fra slutningen af 900-årene til ind i 1300-årene. Der er tilsyneladende tale om én eller

flere gårde, der har afløst hinanden. Ret så usædvanligt knytter der sig en klokkestøbergrube til "Trelleborgfasen" fra 1000-årene.

Til middelalder henføres otte langhuse med jordgravede stolper orienteret som kirken, tre med rektangulær grundplan, tre trapezformede, et muligt krumvægshus (måske med midtsuler) samt en staklade. Tæt på krumvægshuset (nr.14), som lå nærmest kysten, fandtes endnu en klokkestøbergrube, der kunne dateres til tiden omkr. 1200. Det længste hus (nr.11) var 15m langt, dets trapezform kunne måske antyde, at man stod over for et halvt bevaret langhus. Desværre var der ikke bevaret ildsteder, hegn eller andet, der kunne give en tolkning af husenes samhörighed eller funktion. Kun to huse kunne dateres ved middelalder-skår af Østersøtype, de øvrige efter deres enskibede konstruktion.

NM 6638/87, ROM 1346/89.

(Ulriksen, J. 1997).

3. *Kirke Hyllinge og Kirke Hyllinge-Stensgård, Kirke Hyllinge sogn

Nord - vest for Kirke Hyllinge Kirke blev der uden for kirkegården pløjet frådsten op, og ved en mindre udgravning fandt man i 1989 en større rundoval grube, hvor fylden indeholdt frådsten, mørtel, glaserede gulvfliser fra 1300-tallet samt enkelte af de langt yngre flensborgsten fra 1600-årene. Der var ikke bevaret anlægsspor. Grubens indhold kunne måske tyde på, at der kan have været et stenhus nær kirken, eller det kan være byggeaffald fra kirkens tvillingtårne, der styrtede sammen i 1761. For den første teori taler måske det forhold, at der ikke blev fundet munkesten i gruben, selv om de indgik i tårnenes konstruktion. Tolkningen er dog usikker. Omtrent 1 km mod nord er der ved Stensgård foretaget udgravninger, bl.a. med fund af stolperækker, der måske kan stamme fra et mindre midtsulehus.

ROM 1339/89, 1876.

(Andersen, M. 1992 og J. Ulriksen 1999).

4. *Rye, Rye sogn

Umiddelbart vest for Rye Kirke er der på samme højdedrag som kirken påvist en stormandsgård, hvor der i 1988-89 blev undersøgt rester fra fem bygninger. I dag er stormandsgården adskilt fra kirken af en landevej, der desværre har ødelagt en del af anlægget. Formodentlig har den ældste bygning været placeret tættest på kirken. Den var som kirken opført af frådsten med kassemur på et kampestensfundament. Den indvendige bredde var på 5m, længden kendes ikke, muligvis med en øst - vestlig orientering. De bevarede bygningsdele kan stamme fra en kælder, hvor skår af Østersøtype daterer opførelsen til 1100-årene.

Vest for denne stenbygning fandtes fundamentspor af en anden bygning i nord - sydlig retning, tolket som en bindingsværksbygning. I

sydenden fandtes et lille kvadratisk fundament måske til et trappetårn, som indikerer, at bygningen har haft mindst to stokværk. Desuden var der i samme ende rester af et munkestensgulv med en indbygget overdækket afløbsrende, der sluttede i en sandfyldt grube (en sivebrønd), formodentligt ved et køkken. Bygningen dateres til 1300-årene. Længst mod vest fandtes et hjørne af en bygning med frådstensfundament, som dateres til et senere tidspunkt i middelalderen. Desuden var der et par småbygninger.

De forskellige bygninger respekterede hinanden og fulgte kirkens orientering eller var vinkelret herpå. De kan være bygget gradvist, så de har udgjort et samlet bygningskompleks i senmiddelalderen. Stormandsgården kan være en forløber for den nærliggende herregård Ryegård, hvor skriftlige kilder omtaler, at flytningen skulle være sket i 1575. Heri omtales ret så usædvanligt, at den oprindelige gård skulle have bestået af et gammelt stenhus (antagelig frådstensbygningen nærmest kirken), et to lofter højt lerhus uden tag (sandsynligvis bygningen med trappetårn) og en gammel lerslagen længe uden tag, som skulle have været tækket med halm.

ROM 1304/87.

(Andersen, M. 1992).

5. Vintre Møller, Kirke Sonnerup sogn

Tidligere et af landets vigtigste frådstensbrud, hvor der fortsat ses et lille vandfald. Vintre Møller skulle betyde "hvinende møller", og navnet kendes fra 1400-årene.

(Andersen M. og U. F. Rasmussen 1999, Trap bd. 5,1160).

6. *Trudsholm, Kirke Sonnerup sogn

Voldsted og hovedgård. Der er foretaget undersøgelser i voldgraven, som var påfaldende "ren", hvad der kan skyldes oprensning i nyere tid. ROM 2210.

(Trap bd. 5, 1162).

7. Lindholm, Gevninge sogn

Voldsted og hovedgård, hvor voldstedet findes vestligt for den nuværende hovedbygning.

(Trap bd. 5, 1153-54).

8. *Nebbe Slots Voldsted, Herslev sogn

Ved en mindre udgravning fandtes et tårnfundament på banken mod syd.

(Olsen, R. A. 1986. Trap bd. 5, 1112 -13).

9. Boserup Skov, voldsted, Skt. Jørgensbjerg sogn

Udateret voldsted i Boserup Skov, ved en nedlagt middelalderbebyggelse.

(Olsen, R. A. 1986).

10. *Kongemarken, Skt. Jørgensbjerg sogn

ROM 1810.

Se jernalderafsnittet.

11. *Bistrup Voldsted, Bistrup og Bistrup Vænge, Skt. Jørgensbjerg sogn

Mindre udgravninger har påvist et svært fundament i kanten af den banke, der i dag er bebygget med økonomibygninger til Skt. Hans Hospital. Voldstedet, der findes umiddelbart vest for Roskilde, tilskrives Absalon. Flere genstande stammer fra ældre middelalder. I nærheden er der tidligere fundet spor af den nedlagte Bistrup Kirke. Ved Bistrup og Bistrup Vænge er der fundet teglovne til gulvfliser, gruber og mindst ét hus fra 12-1300 tallet.

ROM 594/84 og 2220.

(Olsen O. (red) 1888 bd. 5, Olsen, R. A. 1986. Hansen B. A. 2005. Trap bd. 5, 1044-46).

12. *Svogerslev Kirkegård, Svogerslev sogn

I forbindelse med en kirkegårdsudvidelse blev der bl.a. fundet stolpehuller med middelaldermateriale.

ROM 2361.

(Ulriksen J. 2008).

13. Flengemarken, Svogerslev sogn

Se jernalderafsnittet.

14. *Skt. Jørgensbjerg, Skt. Jørgensbjerg sogn

Tæt på det nordlige kirkegårdsdige blev der i 1991 i forbindelse med kloakering afdækket en kampestenskælder på ca. 4x5m. Kælderen hørte måske til en frådstensbygning, der blev opført samtidigt med den nuværende frådstenskirke omkr. 1100, men nedrevet 100 år senere, muligvis for at give plads til det spedalskhedshospital, der blev knyttet til kirken. Spor efter en midterpille tydede på, at kælderen har været overhvelvet, og i gulvlaget fandtes en kostbar, forgyldt bronzefingerring. Det var ikke muligt at se, hvor trappen havde været. Der er tidligere foretaget arkæologiske undersøgelser i Skt. Jørgensbjerg Kirke. Den første frådstenskirke på stedet kan dateres til tiden omkr. 1035 og er hermed den ældst kendte stenkirke i Norden. Fra denne fase er der ikke påvist en stormandsgård.

ROM 1920.

(Andersen, M. 2000).

15. *Margrethehåb, Skt. Jørgensbjerg sogn

Der er afdækket et stort krumvægshus med tilhørende mindre udhuse på en markant bakke, der på tre sider har været omgivet af fugtige lavninger. Der har kun været adgang fra syd, hvor der blev fundet spor af palisade. Halhusets kraftige vægstolper var i flere tilfælde støttede af sten eller stod direkte på sten, væggene formodes at have været i bulkonstruktion. Udhusene var enskibede og rektangulære. Foruden flere oldsager af metal samt skår af Østersøtype fandt man en grube med benplader (udsmykket med cirkulære mønstre) tolket som beslag til et husformet skrin. Pladsen fandtes et par km. vest for Roskilde Domkirke i omegnen af Bistrup Voldsted.

ROM 623/84.

(Christensen, T.1987).

16. *Roskilde købstad

I middelalderen fandtes foruden domkirken 15 sognekirker, seks klostre og et par hospitaler.

(Trap bd. 5, 1017).

17. Haraldsborg Voldsted, Skt. Jørgensbjerg sogn

Voldstedet er bebygget i nyere tid, men en del af banken anes. Saxo omtaler stejle brinker og et drejeligt tårn (i 1130-erne). Der er gjort flere skattefund på stedet. Formodentlig med tilhørende mølleanlæg mod syd.

(Andersen, M og U. F. Rasmussen 1999. Lindal F. 1979. Olsen R. A. 1986).

18. *Ryttergården Gundsømagle, Gundsømagle sogn

Placeret nær Gundsømagle Sø, bl.a. med påvist stenkælder og enkelte middelalderbygninger.

ROM 1815 og 2112.

19. *Tofteagervej, Roskilde Domsogn

Her blev i 1988-89 foretaget en større udgravning, da området skulle byggemodnes. Man fandt spor efter tre stolpebyggede huse (hus 3, 4, 5), hvor den yngste fase muligvis har været med teglsten (fandtes i pløjelaget), syldsten var ikke bevarede. Det nordligste hus var omtrent trapezformet, det østlige rektangulært som også det sydlige, der var dårligere bevaret. Husene var orienteret både i øst-vestlig og nord-sydlig retning. Desuden fandtes en række af svære stolper, måske fra en sulekonstruktion. Fra pløjelag og gruber stammer et stort fundmateriale, der sætter bebyggelsen til tiden omkr.1100-1350.

ROM 610/84.

(Jørgensen, A. N. 1989).

20. *Visby, Vindinge sogn

Udgravningen kan muligvis knyttes til stednavnet Visby. Der er fundet spor efter 10 forskellige, stolpebyggede huse (flere med rektangulære grundplaner, krumvægshus, trapezformet, muligvis et midtsulehus samt staklader/udhuse) bl.a. med tilhørende kamproduktion. Datering til 1100-1200 årene.

ROM 1823.

(Jens U. 2003).

21. *Moesgård, Vindinge sogn

Lidt syd for Vindinge Kirke fandtes i 1982 spor efter et middelalderligt gårdsanlæg med indhegnet langhus og grubehus, der desværre var meget forstyrret af Tunestillingens skyttegrave. Langhuset var orienteret i nord-sydlig retning, tilsyneladende treskibet og havde et stenbygget ildsted. Fundene gav anlægget en datering fra sen vikingetid/tidlig middelalder til højmiddelalder.

ROM 502/82.

(Christensen, T.1982).

22. Åstrup, Kirke Såby sogn

Voldsted og hovedgård, i middelalderen en landsby. Det nuværende bygningskompleks går tilbage til omkr. 1600.

(Trap bd. 5, 1147)

23. Sonnerupgård Voldsted, Kirke Hvalsø sogn

Sløjfet voldsted i sø ved den nuværende hovedgård Sonnerupgård.

(Andersen M og U. F. Rasmussen 1999. Trap bd. 5, 1142-43).

24. Skullerupholm Voldsted, Kisserup sogn

Voldsted og hovedgård, under Ledreborg Gods.

(Trap bd. 5, 1150).

25. *Gl. Lejre og Bregnetved, Allerslev sogn

Gennem flere år er der foretaget udgravninger ved Gl. Lejre. Man har bl.a. fundet store bygninger fra vikingetid på skråningen vest for landsbyen. De middelalderlige anlæg er derimod påvist i landsbyens sydlige- og østlige del nær åen.

Vejen, der fører fra landsbyen mod vikingetidens gravplads på åens modsatte bred, er anlagt på en stor dæmning, der har kunnet regulere tilstrømningen til vandmøledrift. Nord for dæmningen blev der påvist rester af et senmiddelalderligt vandmølleanlæg, hvor der blev fundet

en del tømmer og marksten samt møllestensfragmenter, men på grund af dårlige bevaringsforhold var det vanskeligt at få et overblik over konstruktionen. Som løsfund fandtes flere frådstenskvadre, som man gerne forbinder med et aristokratisk miljø eller kirkebyggeri. Anlægsfasen for den ældste vandmølle kunne C14 dateres til sidste halvdel af 1100-årene.

For at få afklaret, om frådstenene stammede fra en nærliggende bygning, gravede man i 1995 på gårdtoften lige oven for møllestedet. Her fandt man en velbevaret frådstenskælder. Kælderens var bevaret i 1,2 m's højde med en murtykkelse på op mod 1 m og indvendige mål på 4,8x6,7 m, orienteret i øst-vestlig retning, med en trappe mod vest. Den kunne ikke dateres umiddelbart, men er antagelig opført i 1100-tallet. Oldsagerne gav en brugstid indtil slutningen af 1300-årene, omtrent på det tidspunkt, hvor den store mølledæmning blev anlagt. I kælderfylden fandtes bl.a. finere husgeråd og sporer (aristokratisk miljø). Stenhuset, som kælderens har indgået i, kunne ikke påvises.

Bregnetved blev udgravet i forbindelse med anlæggelse af Ledreborg Golfbane, green 5. Der blev fundet spor efter en stor gård fra middelalder og renæssance, placeret på en markant bakke og i en sænkning nord herfor. Middelaldergården var dog dårligt bevaret. Det nærliggende Ledreborg Gods kendes fra senmiddelalder, med bygninger fra midten af 1700-årene.

ROM 1823.

(Christensen, T. 1998 og 2007).

26. Gammel Viby og Vibygård, Syv sogn

I Gammel Viby er der udgravet omkring 15 middelalderhuse, især fra 1100-1300 tallet. Vibygård har formodentlig været middelalderlig væbnergård, nu med hovedbygning fra midten af 1800-årene. (Trap bd. 5, 1195-96. Ulriksen J. 2007).

27. *Ramsømagle, Gadstrup sogn

Måske en brydegård. På en bank tæt på den tidligere sø er der ved en mindre undersøgelse fundet munkesten. Saxo omtaler stedet i. f. m. Valdemars og Absalons flugt fra blodgildet i Roskilde 1157. ROM 1697.

28. *Brændmosevej, Karlstrup sogn

Omtrent 500 m sydvest for Karlstrup Kirke var markerne på udskiftningskortet betegnet inderste - og yderste gamle Tofter, og efter fund af skeletrester blev stedet nærmere undersøgt i 1984 og 1987.

Det blev hurtigt klart, at det drejede sig om noget så sjældent som en ukendt kirkegård fra tidlig middelalder, anlagt ved østenden af en aflang bakke. Kirkegården havde en afrundet, firkantet form, afgrænset

af en grøft med et kridtstensgærde/mur indenfor. Den målte omtrent 50m på hver led og har hermed været noget større end den oprindelige kirkegård ved Karlstrup Kirke. Omtrent midt på kirkegårdens højeste sted fandtes enkelte svære stolpehuller, sandsynligvis fra et kapel/kirke samt en nærliggende kridtstensgrav, hvorimod de øvrige begravelser var enkle jordfæstegrave.

Uden for kirkegården mod sydvest var en del stolpehuller fra en tilhørende bosættelse, uden tegn på befæstning. Det er svært at datere denne bebyggelse nærmere, men måske blev bebyggelsen og kirkefunktionen på Indertoften nedlagt og flyttet hen til Møllebækken efter midten af 1100-årene. På det tidspunkt overvandt Svend Grathe angribende venderne ved Aktiestykket, men om det kan have influeret på flytningen, vides ikke. Der kan også være tale om en egentlig gård/kirkeflytning, hvor en anden, betydningsfuld stormand har overtaget bebyggelsen og nedlagt den ældre. Ved udgravningen blev der udelukkende fundet Østersøkeramik, som dateres til sidste halvdel af 1100- til lidt ind i 1200-årene, desuden var der fragmenter af kridtsten men ikke tegl.

KØM 1083.

(Rasmussen, U. 1991).

29. *Karlstrup Voldsted, Karlstrup sogn

Med omtrent lige stor afstand til Roskilde og Køge findes Karlstrup Voldsted er par km. fra Køge Bugt. Undersøgelserne begyndte i 1978, strakte sig over flere år og kom også til at omfatte en nærliggende kirkegård fra tidlig middelalder vest for Karlstrup - muligvis forløber for den nuværende sognekirkegård - samt den middelalderlige anløbsplads ved "Aktiestykket" i nabosognet Karlslunde.

Karlstrup Kirke og voldsted findes, hvor morænekanten når ud mod Køge Bugt, hvad der giver lidt dybere vand tæt på kysten. Voldstedet blev placeret i det højere liggende terræn, beskyttet af foranliggende indsøer. Som egnens øvrige landsbyer findes Karlstrup et par km fra kysten; men Karlstrup Kirke og voldsted adskilte sig dog ved at være anlagt 500 m nord for landsbyen ved Møllebækken, hvor anlægget nemmest kunne befæstes. Voldstedet omfattede en indre borgbanke med bebyggelse, en ydre svagere befæstet "forborg" med sognekirke og vandmølle samt et mottelignende anlæg (nuværende "Kirkehøj").

Borgbanken har været omgivet af en stor voldgrav med stormandens solide stenhus mod syd, nu delvis under en nyere kirkegårdsudvidelse. Boliger for folkehold, stalde og lader lå nord for et hegn, der har adskilt stenhuset fra de øvrige bygninger. Der var brønde begge steder. I økonomibygningerne fandtes bl.a. lergulve med ildsteder og korn, desuden nærliggende "sivebrønd".

Der blev på borgbanken i alt afdækket otte bygninger, benyttet fra

slutningen af 1100-årene til omkr.1400. De ældste bygninger var konstrueret med bærende nedgravede stolper, næste fase med spredtliggende syldsten (støtte for stolper) og de yngste med syldstensrækker. Der blev kun gravet et mindre parti af det centrale stenhus, hvor fundamentet bestod af marksten i en ca. 80cm bred fundamentsgrøft. Sammen med stenhuset har der antagelig stået en eller to økonomibygninger ad gangen. På den sydlige del af borgbanken blev der fundet affaldsgruber; men på grund af nuværende kirkegård kendes området kun sporadisk.

Borgbanken var yderligere sikret ved et ydre voldgravssystem, dannet af Møllebækken og mindre spidsbundede grave mellem fugtige lavninger. Til anlægget hørte også Kirkehøj, som man længe troede var en gravhøj, men til stor overraskelse viste sig at være et mottelignende anlæg - et befæstet tårn på en jordhøj omgivet af en spidsbundet voldgrav - en nordvesteuropæisk forsvarstype, her placeret ud for stenhusets østgavl. Højen indeholdt en del teglbrokker fra middelalder og ved bunden stenrækker, muligvis fra et fundament.

På forborgen mod syd ligger den nuværende sognekirke, bygget omkr.1200. Kirken er relativt høj og har en indre vindeltrappe til loftet, der kan have været indrettet som magasin. En undersøgelse under kirkegulvet viste, at der ikke har været en ældre kirke. Mod øst fandtes spor efter et vandmølleanlæg, som også kunne lede vandet ind i voldgraven. Samtidig har mølledæmningen sandsynligvis fungeret som vejovergang ved Møllebækken, da den gamle landevej, der ses på udskiftningskort, har denne retning.

KØM 653.

(Rasmussen, U. 1992).

30.*Aktiestykket, Karlslunde sogn

Ved "Aktiestykket" - et offentligt strandareal i Karlslunde sogn nær Møllebækkens udløb - er der gennem flere år fundet ca. 70 mønter, især fra slutningen af 1200-tallet til begyndelsen af 1300-tallet samt enkelte lerkarskår. Ved en mindre udgravning kunne der påvises en anløbsplads med lerforede ildsteder, mindre pælehuller og en rundoval sænkning med et ildsted formodentlig til en bod eller telt.

KØM 1085.

(Rasmussen, U. 1991, 2008 og J. Moesgaard 2007).

31. Jonstrupgård, Osted sogn.

En middelalderlig landsby, senere bl.a. en væbnergård.

(Trap 5, 1133).

32. *Kr. Skensved, Skensved sogn

Kirken findes lidt nord for landsbyen og fremstår som en helstøbt go-

tisk kirke, dog med tårnet placeret på sydsiden. Både nord, vest og syd for kirken blev der fundet stolpehuller til bygninger, der kunne dateres til tidlig middelalder. Bygningssporene vest for kirken fandtes helt op til kirkegården. Der er desuden fundet en mindre sølvskat fra ældre germansk jernalder umiddelbart nord for kirkegården.

KØM 1619.

(Rasmussen, U. 1994).

33. *Vestergård, Solrød, Solrød sogn

Vest for Solrød blev der uden for den nuværende landsby fundet spor efter en middelalderbebyggelse på et svagt nordligt hæld ned mod Solrød Bæk. Der fandtes enkelte stolpehuller, flere gruber og spor efter marksystemer, dateret fra omkr. 1100-1350.

KØM 1010.

(Rasmussen, U.1994).

34. Svenstrup Gods, Borup sogn

Godset kendes fra midten af 1200-tallet, den nuværende hovedbygning er fra 1782-84.

(Trap bd. 5, 1200 – 05).

35. *Borup, Borup sogn

Nord for kirken blev der under en nedrevet gård fundet en gårdtomt fra middelalder, hvor der blev påvist to stolpebygninger, der har ligget omkring en gårdsplads med en brønd. Der fandtes kun enkelte syldsten fra senere faser. Genstandsmaterialet viste dog, at stedet har været bebygget siden middelalderen.

KØM 1617.

(Rasmussen, U. 1994).

36. *Dalstrøget, Borup sogn

Ved et nyere parcelhuskvarter er der på en skråning ned mod en Borup Bæk, der strømmer mod Kimmerslev Sø, udgravet en vandmølletomt fra ældre middelalder. Udgravningen er ikke afsluttet, men indtil videre er der fundet en nord - sydvendt syldstensbygning vinkelret på bækken, inddelt i flere rum, det ene muligvis med en ovn. Genstandsmaterialet daterer bygningen til 15-1600 tallet. Delvis under denne var der spor af østvendte stolpebygninger og en lille bygning (møllehus) helt nede ved bækken. I kulturlaget er fundet skår af både Østersøtype og højmiddelalder. Alle bygninger findes øst for dæmningen. Ifølge skriftlige kilder flyttede dette møllested omkr. 1680 til Kimmerslev på grund af "lidet vand".

KØM 1506.

(Tornbjerg, S. Å. 1994).

37. *Kimmerslev, Kimmerslev sogn

Bebyggelse vest for Kimmerslev Kirke og Kimmerslev Mølle
KØM 2124.

38. Farebæksholms Voldsted, Ejby sogn

Voldsted med ruin, overpløjet vold og ladegårdsbanke. Fund af pæle i voldgraven. Ved en magnetometerundersøgelse ses spor efter en mulig kældernedgravning.

(Rasmussen, U. F. 2001. Trap bd. 5, 1208. Magnetometer rapport 2004).

39. *Gemsevej, Ejby, Ejby sogn

Fund af huse fra tidlig middelalder.

KØM 1676.

40. *Højelse, Højelse sogn

Ved præstegården neden for den højtliggende Højelse Kirke blev der fundet en del af en stolpebygning i syd - vestlig retning, omtrent vinkelret på den nuværende præstebolig. I det tilhørende kulturlag fandtes keramik af Østersøtype. Næste fase var en lidt bredere syldstensbygning, der var vanskelig at datere. En tilhørende kælder var benyttet i renæssancen.

KØM 1512.

(Rasmussen, U. 1994).

41. *Ølsemagle, Ølsemagle sogn

Måske kan Hellig Margrethe kapel henføres til en mark vest for landsbyen, nær en kilde. En mindre prøvegravning påviste bebyggelsesspor fra middelalderen.

(Rasmussen U. F. 1998).

42. *Tingbjerggård, Bjæverskov, Bjæverskov sogn

Umiddelbart vest for Bjæverskov Kirke på gården Tingbjergs jorde har man i forbindelse med anlæggelse af en parkeringsplads i 1999 fundet en middelalderbebyggelse fra tiden omkr.1100-1300. Der var spor efter et større stenhus og flere stolpebyggede huse, der havde afløst hinanden. Tæt på husene fandtes en nedgravet malmgryde, der indeholdt godt 2400 kobberblandede sølvmonter samt enkelte sølvmykker fordelt i tre større poser. Den store skat er formodentlig gemt bort i de urolige år omkr. 1259. Man kender ikke ejerforholdene, men stormanden må efter møntskattens sammensætning have haft nær kontakt til Roskildebispen, da en stor del bærer hans præg.

KØM 2121.

(Tornbjerg S. Å. 1998, Moesgaard, J. C. 1999 og Pedersen A. 2002).

43. Spanager, Ejby sogn

Tidligere en landsby med en adelig sædegård. Den nuværende hovedbygning er fra 1870.

(Trap bd. 5, 1207 – 8).

44. Gl. Lellingegård, Højelse sogn

Hovedgård ved nordsiden af Køge Å med nærliggende hulveje, de nuværende bygninger er fra 1861. Ved Lellinge Kirke (Lellinge sogn, syd for åen) er der fundet to romanske søjlebaser på kirkegården, fra stormandsbygning eller tidligere kirkebygning? I nærheden er der påvist en teglovnstomt.

(Trap bd. 5, 1213 og bd. 9, 124).

45. *Gl. Køgegård, Køge sogn

Der er i 1978 og i 1980-erne foretaget udgravninger ved herregården Gl. Køgegård, nord for Køge Å. Der afdækket et delvist ødelagt fundament til en tidlig middelalderlig kridtstenskirke (muligvis en rundkirke?) lidt nord for herregården, hvorfra væbneren Barsbek Krumpen af Gl. Køge omtales i 1428 og 1437. Kirkegården blev nogenlunde afgrænset ved samme lejlighed, mod nordøst stødte den op til vandhullet "Gl. Havn". På marken vest for kirkegårdsområdet fandtes flere grøftsystemer, gruber og en brønd fra tidlig middelalder, formodentlig middelalderlige marksystemer. Samme sted er der detektorfund fra vikingetid og tidlig middelalder. Selve landsbyen har tilsyneladende ligget syd for åen, som det fremgår af udskiftningskortet, men her er der ikke foretaget arkæologiske udgravninger.

KØM 652.

(Rasmussen, U. F. 1980).

46. *Køge købstad

Køge har i middelalderen haft en sognekirke, et kloster, to kapeller og en fattigstiftelse

(Trap bd. 5, 1078 ff.).

47. Gørslev Voldsted, Gørslev sogn

Sløjfet voldsted nær kirken, hvor der fandtes fundamentspor fra en stor bygning, desuden teglsten, spinkle granitsøjler samt kapitæl/base – fra fornemt byggeri. Tæt på voldstedet er der senere udgravet to middelalderbygninger med fund af en Svend Estridssøn mønt fra 1047-74 i kulturlaget.

KØM 2174.

(Rasmussen U. F. 2001. Trap bd. 9, 126).

48. Lidemark Voldsted, Lidemark sogn

I landsbyen har der været et voldsted, som på grund af et mindre voldforløb (bevaret i 1875) blev tolket som en lille forskansning fra sen tid. Stedet er dog ikke nærmere undersøgt. Fra landsbyen kendes et stort slagsværd fra vikingetid.

(Rasmussen U. F. 2001. Trap 9, 126).

49. Tågerød Voldsted, Lidemark sogn

Placeret i en skovlysning, hvor der har været middelalderlig bebyggelse.

(Rasmussen U. F. 2001. Olsen R. A. 1986. Trap bd. 9, 126).

50. *Klemmenstrup, Herfølge sogn

Lidt sydvest for Køge har der i et småkuperet, åbent landskab været en mindre landsby, Klemmenstrup (i 1421 betegnet Clementstorp), hvor det kristne navn tyder på en anlæggelse efter vikingetid. På udskiftningskortet ses tre gårde og et par husmandssteder. Udgravningen viste, at en vestlig gård var dårligt bevaret, hvorimod den sydligste blev udgravet. Her fandtes stolpehuller fra gårdens ældre stolpebyggede faser, fra omkr. 1200-1600 årene, udflyttet omkr. 1800.

Gården havde formodentlig to til tre bygninger i begyndelsen, sandsynligvis med et stuehus mod syd, en smedje mod vest og stald eller lade mod øst. Stuehuset, der indeholdt enkelte småfund fra 1200-årene, blev relativ hurtigt erstattet af en syldstensbygning med en kubeformet bageovn mod gårdspladsen. Der var rester af smedeaktivitet i den vestlige bygning. Mod øst havde tre bygninger afløst hinanden, den ene var brændt, og på grund af korn i stolpehuller samt en "sivebrønd" tolkes de som stalde eller lader. De tre faser over hinanden kunne tyde på, at stalde og lader muligvis har været ringere bygget eller dårligere vedligeholdt end stuehuset.

Der fandtes en træsat brønd syd for stuehuset, og senere havde to brønde på gårdspladsen efterfulgt hinanden, alle dog fyldt op inden udskiftningen. Som nye tilføjelser blev der opført en større bygning mod nord og længere mod øst en lade, så gården fra yngre middelalder har haft tre eller fire adskilte bygninger omkring en gårdsplads. Mod nord tæt på markvejen til de andre gårde fandtes to staklader, som har afløst hinanden.

Gården har ligget på en mindre højning, hvor terrænet skrånede ned mod naturlige lavninger. Flere drængrøfter, kendetegnet som uregelmæssige render i undergrunden, har ledt vandet væk fra bygningerne, mens mere regulære grøfter kan stamme fra en inddiget toft, som ses på udskiftningskortet. Tilsvarende drængrøfter kendes fra flere andre udgravninger af middelaldergårde f.eks. Tårnby på Amager.

I 1600-årene bestod gården stadig af adskilte bygninger omkring en

gårdsplads, men blev inden udskiftningen ombygget til en firlænget gård, måske i begyndelsen af 1700-årene. Da gården blev udflyttet tog man næsten alle byggematerialer med til det nye sted, og senere pløjning medførte, at kun stolpehuller og enkelte syldsten kan minde om gårdens knapt 700-årige historie.

KØM 1209.

(Rasmussen, U. 1989).

51. Juellund, Vollerslev sogn

Herregårdsanlæg oprettet 1694, med de tidligere Herlufstrup Voldsted mod nord og Jonstrup Voldsted mod sydvest. På Herlufstrup er der fundet munkesten på banken, måske fra herregården Herlufstrup (omtalt fra 1586) og ved Jonstrup er der tidligere påvist fundament og røde mursten tolket som herregården Jonstrup, der kendes fra begyndelsen af 1300-årene.

(Rasmussen U. F. 2001. Trap bd. 9, 130-31).

52. *Rårisegård, Sædder sogn

Enligt liggende væbner- og selvejergård. Ved en mindre prøvegravning fandtes munkesten på stedet.

KØM 2058.

(Trap bd. 9, 139).

53. Tessebølle, Herfølge sogn

Landsbyen har haft en hovedgård, måske kan en bevaret stenkælder henføres til hertil.

(Trap bd. 9, 137).

54. Gunderup, Herfølge sogn

Nedlagt landsby, hovedgård under Vallø Gods. Delvis omgivet af grave/damme.

(Trap bd. 9, 135-36).

55. Kaninhøjen, Egøje Voldsted, Herfølge sogn

Voldstedet betegnes i 1875 som Kaminhøjen, i dag Kaninhøjen. På banken er der fundet murværk med kridtsten samt mursten. Øst for banken er der påvist en kælder af teglsten. Desuden spor efter en vandmølle og en brolagt vej.

(Rasmussen U. F. 2001. Olsen R. A. 1986. Trap bd. 9, 134).

56. Billesborg (betegnet Rudholdt efter 1645), Herfølge sogn

Herregårdsanlæg lidt nord for Egøje Voldsted, der tilsyneladende er det ældste. Der er tale om to forskellige lokaliteter - og ikke ét, som det

kan fremgå af nogle beskrivelser. Hovedbygningen på Billesborg er fra omkr. 1700.

(Rasmussen U. F. 2001. Trap bd. 9, 136).

57. *Vallo Slot, Valløby sogn

På slotsbanken er der fundet middelalderligt murværk, længere mod sydvest er der påvist spor af voldgrav, og syd for slottet er der tidligere fundet bygningsspor med gulv samt en teglovnstomt. Slottet stammer fra midten af 1500-årene og er genopført efter en omfattende brand i 1890-erne.

KØM 1657.

(Rasmussen U. F. 2001. Hartmann S. 1988. Trap bd. 9, 140-41).

58. Grubberholm Voldsted, Himlingøje sogn

På stedet skulle der have været en herregård, nedbrudt før 1396. På den lavtliggende banke er der fundet brolægning og munkesten. Den nuværende avlsgård er fra 1878.

(Rasmussen U. F. 2001. Trap bd. 9, 151).

59. St. Tårnby skatten, St. Tårnby sogn

Skatten bestod af 2253 mønter og enkelte smykker, bl.a. et lille sølvkru-cifiks, nedlagt efter 1051, fundet mellem Store - og Lille Tårnby.

(Skovmand R. 1942).

60. *Hårlev, Hårlev sogn

Middelaldergods med kridtstensbyggeri tæt på Hårlev Kirke og Hothershøj. Tryggevælderunestenen har måske stået på højen. Ved en mindre udgravning fandtes bygningsspor øst for kirken, måske fra et stenhus eller mølleanlæg.

KØM 1606.

(Trap bd. 9, 149-50).

61. *Amtskrivergården Strøby, Strøby sogn

Bebyggelsesspor fra tidlig middelalder.

KØM 2057.

62. *Varpelev, Varpelev sogn

På Stevns har Varpelev en særstilling ved de mange, betydningsfulde arkæologiske fundpladser fra jernalder, vikingetid og middelalder, kendetegnet ved en kridtstenskirke med romansk tårn. Den indflydelsesrige adelsslægt Rani (heriblandt Rane Jonsen) kan knyttes til stedet, hvilket også fremgår af indskriften på en gravsten fra omkr. 1300 sat over flere familiemedlemmer. Slægten ejede i øvrigt udstrakte besiddelser på Stevns, bl.a. Gjorslev Gods.

Allerede i 1920-erne undersøgte Nationalmuseet en kridtstenskælder på toften vest for kirken. Siden 1984 er der afdækket fundamentsrester fra et stort stenhus samt en mulig stolpebygning sydøstligt på grunden ved en lavning, hvor der var en brønd. Stenhuset har været en stor solid bygning dækket med et tag af bæverhalesten senere af munk-nonnen. I husets midte blev der udgravet en forsænket bageovn med tilhørende indfyringsrum, og i vestenden gen fandtes kridtstenskælderen, der havde vanger til en hjørnekamin i næste stokværk. Syd for huset blev der afdækket stensatte brønde. Stenhuset har været i brug fra omkr. 1200-1350; men under dette blev der påvist en ældre byggefase med stolperækker, måske til et krumvægshus, samt en brønd fra 1100-årene.

Tidsmæssigt kunne den tidligt middelalderlige bebyggelse være et bindeled mellem Varpelev landsby og vikingetidsbebyggelsen ved Bøgelund, der fandtes knapt 1km mod syd og netop forsvandt efter midten af 1000-årene. Kirke og tårn blev påbegyndt omkr.1200, og det er meget tænkeligt, at der herunder gemmer sig en endnu ældre kirkebygning relateret til den ældre bebyggelse på toften.

Der blev ikke fundet spor af befæstning ved Varpelevhuset; men ud mod gaden havde der været en større grøft, som med et dige eller mur også kan have ydet en form for beskyttelse. Lidt vest for toften fandt man nedpløjede rester af en middelalderovn samt brønde. Et særligt fund, der måske kan sættes i forbindelse med stedet, dukkede op i et vadested neden for Varpelev. Her var der tabt fem store nøgler fra tidlig middelalder.

KØM 1210.

(Rasmussen, U. F. 1994)

63. *Lillevangsgården, Varpelev sogn

Et par stolpebyggede middelalderbygninger (1100-1300 årene) fandtes umiddelbart vest for Varpelev ved en markvej, der fører ned til "Lammehøj" (senere benyttet som rettersted) med retning mod Lille Tårnby på Tryggevælde Å's modsatte side. Bygningerne var placeret uden for den nuværende landsbys tofter og må stamme fra én eller flere middelaldergårde. En af gårdene bestod af flere bygninger omkring en gårdsplads med brønd.

KØM 1515.

(Tornbjerg, S. Å. 1990).

Litteraturhenvvisninger

Adamsen, C.: Bulagergård. En bebyggelse fra tidlig middelalder i Verst sogn. Mark og Montre 1982.

Andersen, J.: Roskildes middelalderlige bispegårds bygnings-

- historie. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1997.
- Andersen, M.: Stormandsgårde ved kirkerne i Rye og Kirke Hylinge på Sjælland – En foreløbig rapport. Medeltida Husbyggande. Symposium i Lund 1989. Lund Studies in Medieval Archaeology 9, 1992.
- Andersen M. og U. F. Rasmussen: Middelalderguide Roskilde Amt. 1999.
- Andersen, M.: Stormandsgården på Skt. Jørgensbjerg. Vor skjulte kulturarv 2000.
- Christensen, T. : Vindinge - en oversigt over de nyeste udgravninger. ROMU 1982. 1983.
- Samme: Krumvægshuset. Skalk 1, 1987.
- Samme: Middelalder i Gl. Lejre. Fra amt og by. Hist. Årbog fra Roskilde Amt, 1998.
- Samme: Lejre - et sagn blev til virkelighed. Vor skjulte kulturarv 2000.
- Samme: Ledreborg Golfbane. Bygherrerapport. ROMU 2006. 2007.
- Engquist, H. H.: Herregårdene Odden og Kokkedal- samt lidt om de små senmiddelalderlige stenhuse. Bygnings Arkæologiske Studier 1994.
- Grundtvig, N. F. S.: Saxo Grammaticus: Danmarks Krønike, 1962.
- Hansen, B. A og M. Å. Sørensen: Ornamenterede middelalderlige gulvfliser i Danmark. Nordiske Fortidsminder, serie B, bd. 23, 2005.
- Hansen V. og H. Nielsen: Oldtidens veje og vadesteder, belyst ved nyere undersøgelser ved Stevns. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1977.
- Hartmann S. (red.): Vallø. 1988.
- Hedeager, L., B. Poulsen og S. Å. Tornbjerg: Land og by – undersøgelser af østersøkeramikken på Stevns. Hikuin 8, 1982.
- Hertz, J.: Tre borge på Egholm. Nationalmuseets Arbejdsmark 1962.
- Holstein, L.: Njals Saga 1-2, 1986.
- Hvass, S.: Vorbasse – Eine Dorfsiedlung des 1. Jahrtausends nach Chr. in Mitteljütland. Bericht der Römisch - Germanischen Kommission 67, 1986.
- Samme: Bebyggelsen. Da Klinger i muld. 25 års arkæologi i Danmark 1993.
- Hyldgård, I. M.: Tre træhuse på Hedegård. META 1-2 1987.
- Ingelsman P. m. fl. (red.): Middelalderens Danmark 1999.
- Jantzen, C. og R. A. Olsen: Voldsteder i Danmark 1998.

- Jeppesen, Grøngaard T.: Aastrup II - to sulehuse fra middelalder og renaissance. Fynske minder 1981.
- Jeppesen J. og H. J. Madsen: Lisbjerg - gården under kirken. Vor skjulte kulturarv 2000.
- Jespersen, S. : Studier i Danmarks Bønderbygninger 1961.
- Johansen, M.: Middelalderbyen Køge 1986.
- Jørgensen A. N.: Tofteagervej - en middelalderlig landbebyggelse. ROMU 1989. 1990.
- Jørgensen, B.: Dansk stednavneleksikon. Øerne øst for Storebælt 1981.
- Samme: Forsvundne stednavne i Roskilde amt. Historisk årbog fra Roskilde amt. 1984-85.
- Jørgensen, L. og L. Pedersen: Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkercenter. Nationalmuseets Arbejdsmark 1996.
- Jørgensen, L.: Stormand og gode ved Tissø. Vor skjulte kulturarv 2000.
- Kristiansen, M., D. L. D. Mahler, T. Roland, E. Fønnesbech Sandberg: Udgravningen ved Tårnby Torv 1994.
- Kühn, H. J.: Eine Siedlung des frühen och hohen Mittelalters bei Schuby (Kreis Schleswig-Flensburg), Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 67, 1986.
- La Cour, V.: Næsholm 1961.
- La Cour, V.: Danske borganlæg. I-II 1972.
- Liebott N.-K.: Danks middelalderarkæologi 1989.
- Samme: A ship and its cargo. Shipshade. (Red. O. Olsen m. fl.) 1995.
- Samme: Danmark i middelalderen 1998.
- Lindal, F.: Haraldsborg-skatten. Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg 1979.
- Michelsen P.: Frilandsmuseet ved Sorgenfri 1973.
- Moesgaard, J. C.: Bjæverskovskattens mønter. Køge Museum 1999. 2000.
- Samme: Møntfund fra en landingsplads ved Køge Bugt - 67 mønter fra Aktiestykket i Karlslunde fortæller Danmarkshistorie. Køge Museum, 2007.
- Mårtensson, A.W. Uppgrävt forflutet för Pk banken i Lund. Archaeologica Lundensia VII, 1976.
- Olsen, O. (red). Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (div. bind), 1988.
- Olsen, R. A.: Borge i Danmark. 1986.
- Pedersen, A.: Skatten fra Bjæverskov nok en gang. Køge Museum 2001. 2002.
- Porsmose, E.: Den regulerede landsby. Studier over bebyggelses

- udviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel. I-II. Odense 1981.
- Rasmussen, U. F.: Udgravninger ved Gl. Køgegård. Historisk årbog fra Roskilde amt 1980.
- Samme: Klemmenstrup - udgravning af en middelaldergård ved Køge. Køge Museum 1989. 1990.
- Samme: Ranestægtens stormandsgård i Varpelev. Køge Museum 1990. 1991.
- Samme: Karlstrup Voldsted. En stormandsgård ved Karlstrup kirke. Køge Museum 1991. 1992.
- Samme: Stenhuset i Varpelev. Køge Museum 1994. 1995.
- Samme: Middelalderhuse. Nyere undersøgelser ved Køge. Hikuin 21, 1994.
- Samme: Gravtræerne i Køge. Køge Museum 1996. 1997.
- Samme: Hellig Margrethe - myter og levned. Køge Museum 1998. 1999.
- Samme: Køge - the Topography of a planned Harbour Town. Maritime Topography and the Medieval Town. 1999.
- Samme: Voldsteder på Køgeegnen. Køge Museum 2000. 2001.
- Samme: Anløbspladser ved Køge Bugt - fra vikingetid til middelalder. Historisk Samfund for Roskilde Amt. 2008.
- Rensbro, H.: Byggeskik i Odsherred i middelalder og renaissance. Fra Holbæk Amt 1998/99.
- Roesdal E. (red.): Dagligliv i Danmarks middelalder 1999.
- Samme (red.): Bolig og familie i Danmarks middelalder. 2003.
- Skov, H.: hustyper i vikingetid og tidlig middelalder. Udviklingen af hustyper i det gammeldanske område fra ca. 800-1200 e. Kr. Hikuin 21, 1994.
- Skovmand R.: De danske skattefund fra vikingetiden og ældste middelalder indtil 1150. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1942.
- Stensberg, A. , J. L. Østergaard Christensen: Store Valby. Historisk-arkæologisk undersøgelse af en nedlagt landsby på Sjælland. Bind I-III 1974.
- Stiesdal, H.: To middelalderlige huse på Stevns. Arkitekturstudier tilegnet H. H. Engquist 1979.
- Samme: Gård og kirke. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1980.
- Stoklund, B.: Bondegård og byggeskik 1969.
- Sørensen, A. B. Østergårdskatten. Vor skjulte kulturarv 2000.
- Tornbjerg Sv. Å: Varpelev gennem 2000 år. Køge Museum 1990. 1991.
- Samme: Borup vandmølle. En arkæologisk undersøgelse af en tidlig vandmølle. Historisk årbog fra Roskilde amt 1994.

- Samme: Bjæverskovskatten. Køge Museum 1998.
- Trap J. P.: Danmark. Femte udgave. Div. bind 1958.
- Ulriksen, J.: Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e. Kr. 1997. 1998.
- Samme: En ejendommelig sag. ROMU 1998. 1999.
- Samme: Visby – en bebyggelse fra sen vikingetid og middelalder i Vindinge Lillevang. ROMU 2002. 2003.
- Samme: Middelalderbebyggelse i Gammel Viby. ROMU 2006. 2007.
- Samme: Svogerslev Kirkegård. Bygherrerapport. ROMU 2007. 2008.
- Ulsig, E.: Danske adelsgodser i middelalderen. Skrifter udgivet af Det historiske Institut ved Københavns Universitet. Bd. II, 1968.
- Vensild, H.: Jordgravede stolper, fodtømmer og andre "jord nære" bygningsforhold i Skast Herred 1636-1800. Hikuin 21 1994.
- Zangenberg, H.: Danske bøndergårde 1925.

Noter

1. Rasmussen, U. 1980.
2. Steensberg, A. 1974.
3. Eksempelvis Porsmose E. 1981.
4. Rasmussen, U. 1992.
5. Rasmussen, U. 1994. Emnet er fortrinsvis belyst ud fra en arkæologisk synsvinkel.
6. Se katalog nr. 1-63, som kan omhandle én lokalitet eller flere nærliggende.
7. Der er kun påvist få, relativt små midtsulehuse fra middelalderen i Roskilde Amt.
8. Ses bl.a. på Karlstrup Voldsted (Rasmussen U. 1991) og Klemmenstrup (Rasmussen U. 1989).
9. Rasmussen, U. 1994.
10. Christensen, T. 1982 og Liebgott N.-K. 1998.
11. Andersen M. og U. F. Rasmussen 1999, Liebgott N. K. 1989, Hansen B. A. 2005.
12. Katalog bl.a. nr. 4, 9, 29, 45, 62.
13. Fig. 1 samt katalog. Der er registreret 22 voldsteder i tidligere Roskilde Amt, beskrevet i rapport på Køge Museum.
14. Rasmussen U.F. 1992.
15. Olsen R. A. 1986.
16. Rasmussen U.F. 1991.
17. S. Å. Sørensen, se Nielsen H. 1989.
18. Udgravning af sogneskel. KØM.

- 19 Nielsen, H. 1977.
- 20 Moesgaard J. C. 2007, Liebgott N.-K. 1998 og Gøtsche M. 2000.
- 21 Stoklund B.1969. Jespersen S.1961.
- 22 Rasmussen U. F. 1994.
- 23 Olsen, R.A.1994 og H. Vensild 1994.
- 24 Der indgår bl.a. en bulvæg i Gåsetårnet, Vordingborg.
Rasmussen U.F. 1996.
- 25 Stoklund B.1974
- 26 Forbudet blev overtrådt i flere tilfælde, som det bl.a. kan ses i
Klemmenstrup (katalog nr. 50).
- 27 Vensild H. 1994.
- 28 Jørgensen B. 1984 og 1985.
- 29 På nogle gårde var der ligeledes kun ganske små og få vinduer, der vendte ud mod vejen eller toften, hvorimod der var normal vinduesfordeling og størrelse ind mod gårdspladsen.
- 30 Zangenberg H. 1925.